

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України та методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

«Громадсько-політична діяльність Леоніда Кравчука (1934–2022 рр.)»

Студентки 2 курсу, групи СОІз-2м
напряму підготовки (спеціальності)
014.03 «Середня освіта (Історія)»

Бордюжан Ірини Дмитрівни

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Міщук Андрій Іванович

Рецензент:

доктор історичних наук, професор

Пилипів Ігор Васильович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

АНОТАЦІЯ

Бордюжан І.Д. Громадсько-політична діяльність Леоніда Кравчука (1934–2022 рр.). Івано-Франківськ, 2024. 114.

На основі мемуарів, архівних джерел, газетної періодики, матеріалів електронних ЗМІ та численних історіографічних доробків вітчизняних і зарубіжних вчених було здійснено спробу комплексно відтворити кар'єру і життєвий шлях голови Верховної Ради 12-го (1-го) скликання в 1990–1991 рр, першого президента незалежної України в 1991–1994 рр. Леоніда Макаровича Кравчука (10.01.1934 – 10.05.2022). В ході роботи були відтворені як відомі, так і маловідомі сторінки з біографії одного з найбільш знакових діячів сучасності, була дана оцінка його внутрішнім реформам та зовнішній політиці на посту глави держави.

Проаналізовано роль Леоніда Макаровича у державотворчих процесах 1989–1994 рр. Окрім наведення фактажу та проведенню оціночних суджень його вчинкам, рішенням, висловлюванням та поглядам, була простежена еволюція його як політика та громадсько-політичного діяча від найбільш раннього віку і до глибокої старості. Особливий акцент було зроблено на його діяльності у відставці (1994–2022), яка на сучасному етапі досліджень постаті Л. Кравчука залишається малодосліджена і містить багато білих плям. Також, особливу увагу було виділено методичному інструментарію для роботи над цією темою у навчальному процесі у школі, в тому числі – як для урочного часу, так і позакласної роботи.

Ключові слова: Леонід Кравчук, Україна, Рівненська область, президент України, Верховна Рада України, народний депутат, державотворчі процеси, Київ.

ЗМІСТ

Анотація.....	2
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія	7
1.1. Джерельна база дослідження.....	7
1.2. Стан наукової розробки проблеми.....	13
РОЗДІЛ 2. Польський, німецький та радянський періоди життя Л. Кравчука.....	17
2.1. Формування і становлення світоглядних орієнтацій Л. Кравчука.....	17
2.2. Кар'єра діяча у вищих органах влади радянської України.....	29
РОЗДІЛ 3. Здобутки і прорахунки Л. Кравчука у великій політиці	46
3.1. Президентська каденція Л. М. Кравчука (1991-1994).....	46
3.2. Діяльність Л. Кравчука у відставці (1994-2022).....	61
РОЗДІЛ 4. Методика використання матеріалів дослідження у шкільній та позашкільній роботі вчителя... ..	69
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83
ДОДАТКИ.....	94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В українському суспільстві є не одна посада чи професія, яка вважається престижною – чи це адвокат, чи це юрист, чи стоматолог або скажімо артист театру, кіноактор, кінорежисер, професійний політолог, продюсер, журналіст і безліч інших. Не мало людей прагне пробитись в житті як на регіональному, так і на республіканському рівні. Небагатьом щастить стати депутатами у міській чи обласній раді, а ще більшій меншості – стати нардепом чи здобути портфель у Кабміні.

Разом з тим, головна посада в державі здобувається кращими (або й взагалі покидьками, як це було з Януковичем) з кращих. Говорячи про пост президента України зауважимо, що цей пост обіймало шість осіб та один виконувач обов'язків. Він існує де-юре з липня 1991 р., а де-факто – з 5 грудня 1991 р., коли відбулась інавгурація першого президента України Леоніда Макаровича Кравчука (1934-2022). Його життєвий шлях був сповнений низки випробувань, активного громадського-політичного життя, де були як численні здобутки, так і більш помітні в суспільному просторі прорахунки. Не менш активного обговорення як серед населення, так і серед науковців та політологів викликає його діяльність у відставці, в тому числі в стінах ВРУ на поч. 2000-х рр., так і в роботі ТКГ в Мінську до початку повномасштабного вторгнення.

Актуальність обраної теми підсилена тим, що на фоні повномасштабної війни, яку розпочала росія проти України 24 лютого 2022 р., суттєво зростає попит на вивчення історії нашого державотворення і зокрема біографій тих діячів, які розбудовували незалежну країну в перші роки незалежності.

Об'єктом дослідження є постать першого президента України Леоніда Макаровича Кравчука (1934-2022).

Предметом дослідження виступає громадсько-політична діяльність Л. М. Кравчука як в радянський період, так і в добу незалежної України.

Мета і завдання дослідження:

- узагальнити весь доступний для вивчення джерельний матеріал та доробки історіографії, котрі присвячені життю та діяльності Л. М. Кравчука;
- дослідити як і за яких обставин відбувалось формування та становлення ціннісних світоглядних орієнтирів в житті Л. М. Кравчука;
- проаналізувати ключові здобутки та прорахунки громадсько-політичної діяльності Л. Кравчука як в радянський період, так і в добу свого президентства в незалежній Україні (1991-1994) та під час відставки;
- сформуванати методичний інструментарій для роботи з обраною нами темою у шкільній та позашкільній роботі вчителя.

Хронологічні межі є визначені життєписом Л. Кравчука – 1934-2022 рр. Верхня межа – 1934-1969 рр. і представляє добу становлення особистості діяча, в той час як нижня – 1970-2022 рр. – презентує час найвищих злетів і падінь у вищих ешелонах влади.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію таких державних утворень як Волинське воєводство Другої Речі Посполитої, с. Великий Житин Рівненського району Рівненської області, м. Рівне, де власне провів юні роки майбутній президент, м. Чернівці та м. Київ, а також м. Москва – де здобував вищу освіту та здійснював свою кар'єру Л. Кравчук як політик і громадський діяч, м. Ялта на території УРСР/України, де укладались вкрай важливі для держави угоди в 1990-х рр. та відповідно національного парку «Біловезька пуца» на теренах республіки Білорусь, де 8 грудня 1991 р. було остаточно ліквідовано СРСР.

Методи дослідження складають принципи та методи дослідження. При написанні роботи автор дотримувався принципів історизму, всебічності, об'єктивності, системності, узагальнення та порівняння. В роботі використовуються наступні методи: дедуктивний, коли власні положення виводяться із загальних; аналізу, при якому загальне положення ділиться на складові частини; синтезу, який полягає в проведенні дослідження в цілому, на основі об'єднання пов'язаних елементів в єдине ціле.

Наукова новизна дипломної роботи полягає в тому, що авторкою дослідження здійснена спроба узагальнити джерела та історіографію, а також здійснити комплексний аналіз біографії першого українського президента в добу відновленої незалежності. В ході роботи окремий акцент було зроблено на методичному інструментарії задля вивчення постаті Леоніда Кравчука (1934-2022) в ході навчального процесу у школі як в урочний, так і в позаурочний час.

Практичне значення отриманих результатів даної дипломної роботи полягає в тому, що її матеріали й узагальнення можуть бути використані у науково-дослідницькій, начальній, мистецькій та культурно-просвітницькій сферах. Зібраний фактологічний матеріал та науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого аналізу цього дослідження.

Структура роботи. Дана магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів з 5-ма підпунктами, висновків, списку використаних джерел (94 позиції) та додатків. Загальний обсяг роботи – 114 сторінок, з них тексту – 82 сторінки.

РОЗДІЛ 1. Джерела та історіографія

1.1. Джерельна база дослідження

При дослідженні життєпису історичної постаті, ми не повинні оминати проблему історіографії та джерельної бази. Саме через кількісний та якісний склад джерел, а також через ряд тих чи інших думок про особистість, ми можемо реконструювати її історичний та політичний портрети. З врахування того, що обрана нами тема є однією з найбільш актуальних в розрізі біографістики і це відповідно є для нас відповідальною місією, слід почати з джерел.

Першочерговим джерелом, яке було нами опрацьоване в ході написання цього магістерського дослідження був метричний запис церкви с. В. Житин Рівненського району Рівненської області за 10 січня 1934 р. з інформацією про народження, батьків і частково дає можливість відтворити родовід першого президента України. Також, вивчаючи документ можна спостерегти двомовність (польська та церковнослов'янська) – першою з них користувались як державною, а іншою для оформлення церковних документів у православних парафіях тогочасного Волинського воєводства Другої Речі Посполитої [1, арк. 220].

Провідним джерелом для аналізу кар'єри досліджуваної постаті в радянську добу та для детальнішого огляду його державотворчої діяльності в добу незалежності слід звернутись до архівних документів з фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Зокрема, вартими уваги є документи з фонду 1 «Верховна Рада України, м. Київ», де зберігаються облікові картки на нардепа Верховної Ради 12-го (1-го) демократичного скликання УРСР/України Л. Кравчука (1990-1991) від Ямпільського виборчого округу № 39 (Вінницька область) [4, арк. 47]. Також, у цьому фонді є схожий документ на Леоніда Макаровича на час його представництва інтересів виборців у Тербовлянському виборчому окрузі № 364 (Тернопільська область) на час перебування нардепом ВРУ в 2-му демократичному скликанні в 1994-1998 рр. [3, арк. 79].

У справі № 4636 цього ж фонду зберігається постанова ВРУ від 5 грудня 1991 р. під № 1929-ХІІ «Про припинення повноважень народного депутата і Голови Верховної Ради України Кравчука Л. М.», де стоїть підпис тодішнього українського спікера І. Плюща [2, арк. 6]. Для більш кращого ознайомлення з постаттю першого українського президента слід звернутись до відповідної колекції документів Центрального Державного архіву громадських об'єднань і україніки (ЦДАГОУ), яка була видана у збірнику в 2009 р. [80].

Найкраще спостерігати за постаттю Леоніда Макаровича можна як завдяки його інтерв'ю для преси, так і крізь призму його бібліографічної спадщини. Зокрема, попри доволі поширену думку про те, що першою авторською книгою Л. Кравчука є «Маємо те, що маємо» (2002) [10], яку він назвав на честь однієї з його найпопулярніших цитат, насправді ж ця позиція не є вірна. По-перше, як науковець в сфері політекономії, він публікував низку праць такого характеру ще в добу СРСР, а за доби незалежності – продовжував активну наукову діяльність. По-друге, згідно з інформацією на сайті ПНУ імені Василя Стефаника, почесний професор нашого університету Л. Кравчук за життя був автором понад 500 наукових праць щодо проблем всередині держави, так і її позицій на міжнародній арені. По-третє, першою книгою в його бібліографії все ж слід вважати працю «Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні» (2001) [7].

Ця книга підсумувала власні роздуми першого президента України щодо його участі у адміністративній реформі 1998-2001 рр. як на території Києва, так і у органах управління в регіонах. Леонід Макарович не тільки описує власну участь у цих процесах за каденції свого наступника Л. Кучми (1994-2005), а й дає оцінку процесам минулого, оцінює своє сучасне і робить певні прогнози на майбутнє щодо реалізації прийнятих тоді владою та парламентом рішень. Окрім поданого у праці широкого набору термінології, дат, імен та фактів, Л. Кравчук взявся і до критики щодо наявних правових колізій всередині тогочасного українського законодавства. Хоч він був прихильником пошуку компромісних рішень, автор активно критикував спротив реформам на місцях [7, с. 103-104].

Другою авторською працею Л. Кравчука є книга «Маємо те, що маємо» (2002). Здавалося б, що він зайнявся самоіронією та вирішив піддати свої попередні дії самоаналізу та критиці. Частково це так і є, адже в ній підняті теми в цій книзі відображають ставлення першого українського президента до подій 1980-х – поч. 2000-х рр. на території держави. Окрім власних поглядів на ситуації, автор часто звертається до історичних прикладів або ілюструє розуміння окремих політичних кейсів цитатами відомих історичних діячів минулого, філософів та інших впливових людей того чи іншого часу. Леонід Макарович в цій праці часто вдається до такого прийому з причин обережності, адже все його життя було «ходіння між крапельками» [10].

Третьою книгою першого президента була «Одна Україна, єдиний народ». Вперше вона була видана у 2010 р. харківським видавництвом «Фоліо» і востаннє була перевидана в 2023 р. Станом на зараз вона активно продається у книгарнях, в тому числі у мережі книгарень «Є» за 500 грн за один екземпляр. Ця праця зі слів видавництва несе в собі функцію своєрідного вікна в історію будівництва української незалежності. Власне ці процеси описуються від імені Л. Кравчука як першого очільника української поновленої державності. На відміну від двох попередніх доробків діяча, ця книга є не просто роздумами чи розповідями, а й взятими в опрацювання його особистими нотатками [8]. Своєрідною родзинкою книги є бесіди Леоніда Макаровича з головним редактором видавництва «Фоліо» Олександром Красовицьким, де в неформальній обстановці було автентично передано дух епохи, де кувалась українська державність [8, с. 391-468].

Зі слів видавця, крізь призму свого життєвого досвіду, Л. Кравчук дає оцінку своєму переходу з комунізму до українського державного будівництва, вихід з СРСР та активну співпрацю з Народним рухом як рушійною силою визволення України. З врахування всіх своїх помилок і водночас не менш вагомих здобутків він дозволяє читачу самому оцінити ті всі складні процеси, які відчула на собі Україна в останній чверті ХХ ст. Окрім роздумів над власними рішеннями та їх наслідками, Л. Кравчук спробував і визначити свою роль в історії [8].

Остання книга Л. Кравчука «Перший про владу», яка була видана в 2018 р., була презентована для широкого загалу у Києві 10 січня 2019 р. – в день його 85-річчя. У порівнянні з попередніми трьома книгами, остання спроба роздумів Леоніда Макаровича дає більш ширшу оцінку подіям 1970-2010-х рр. в Україні, критично оцінює правління майже кожного свого наступника і особливо – В. Януковича та П. Порошенка. В цій книзі ним було активно підняте питання про те, що після початку російської гібридної агресії в 2014 р. держава перебуває на грані великої катастрофи. В певній мірі перший український президент уже відчував майбутнє повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. та його можливі наслідки для державності. Однак, окрім критики наступників і тодішньої влади в особі П. Порошенка, Л. Кравчук активно піддав критиці і власне правління, адже він вважав, що разом з командою вони не змогли використати надані можливості для розбудови сильної держави, чим і пожертвували при добровільній відставці президента, уряду і Верховної Ради у 1993 р. При аналізі втрачених потенціалів та можливостей, Л. Кравчук востаннє на рівні власних напрацювань пропонував власні рецепти порятунку нації [9].

Для вивчення постаті першого президента доволі вагомим джерелом є не лише його праці, а й спогади його сучасників. До прикладу, першими мемуарами, які повністю були присвячені Л. Кравчуку була книга його соратника і співробітника адміністрації президента України в 1993-1994 рр. Валентина Чемериса (1936-2016) «Президент» (1994). За жанром книга була визначена автором як роман-есе і за цих обставин не є власне науково-популярною працею або монографією. Будучи повністю присвячена життєвому шляху першого президента, вона була першою книгою, яка розповідала про Леоніда Макаровича маловідомі факти, докладно вела літопис його діяльності від дитинства по завершення президентської каденції – тобто перші 60 років земного життя. Автор як співробітник АПУ не соромиться свого глибокого прихильного ставлення до першого керманіча України, часто посилається на джерела, в тому числі законодавство та матеріали преси [13].

У книзі-роздумі «Україна — не Росія» авторства другого президента України Л. Кучми особі його попередника були присвячені окремі фрагменти книги. З врахування того, що книга була написана перед завершенням другої каденції Леоніда Даниловича (2003), свого колегу на відміну від їх протистояння в 1993-1994 рр. він жодним чином в праці не образив. Навіть навпаки – багато в чому він йому подякував та пояснив його роль в політичних реаліях України в надскладних для держави 1991-1994 рр. [11].

Окрім мемуарів сучасників, в тому числі як соратників та опозиціонерів по відношенню до Леоніда Макаровича і відповідно звичних нам фотоматеріалів, його постать можна активно вивчати і за допомогою наданих ним же інтерв'ю. У порівнянні з Л. Кучмою, Л. Кравчук був доволі медійною особистістю протягом всього життя і майже не відмовляв у коментарях чи у інтерв'ю для преси. Особливо це стосується його життєвого періоду у відставці (1994-2022), де зокрема лише у період з 2000 по 2020-й рр. ним було дано для журналіста Д. Гордона [28] і його дружини О. Бацман [29] майже два десятки інтерв'ю з тривалістю від 40 хвилин і до кількох годин. Усі ці інтерв'ю були опубліковані на YouTube на каналі «В гостях у Гордона». Дані матеріали відзначались відвертою компліментарністю і в них були відсутні незручні питання для першого українського президента. Що важливо – в одному із останніх інтерв'ю для Д. Гордона від 30 червня 2020 р. колишній президент фактично відтворив свій життєпис з народження і до останніх політичних подій в Україні доби В. Зеленського у мирний час [28].

Саме завдяки активній роботі сучасних ЗМІ з соцмережами, нам вдається побачити Л. Кравчука і на хроніках найбільш знакових для України в 1991-1994 рр. Це стосується не лише сфери міжнародних відносин, в тому числі і доволі напружених відносин з РФ, так і внутрішніх проблем у державі. До прикладу, завдяки активній роботі 5-го каналу на YouTube, ми можемо ознайомитись з урочистостями в палаці «Україна» 22 серпня 1992 р. щодо передачі повноважень ДЦ УНР, в тому числі і клейнодів українській державі [39].

Для розуміння процесів довкола виборів 1991 р., слід звернутись як до хроніки часу, так і зокрема до законодавства. До прикладу, саме через прийнятий 5 липня 1991 р. Закон УРСР «Про Президента Української РСР» № 1295-ХІІ в українське законодавство та державне життя було введено посаду президента як глави держави, верховного головнокомандувача та постаті, яка представляє державу на найвищому рівні у міжнародних зносинах. Положення закону стали реально виконуватись лише після 5 грудня 1991 р. – з часу інавгурації президента України Л. Кравчука. Попри те, що цей акт було дерадянізовано (декомунізовано) через однойменний закон від 21 квітня 2022 р. з набуттям чинності 7 травня того ж року, цей закон за своєю суттю є важливим для історії. Він не лише ввів в правове поле нову посаду, а й європеїзував управління державою перед розпадом СРСР та створив для Л. Кравчука можливість залишитись у владі шляхом виборів аж до липня 1992 р. [14].

В цьому ж ключі угода про утворення СНД від 9 грудня 1991 р., яка втратила для України актуальність в 2018 р. показує як спробу зберегти здорові контакти з колишніми радянськими республіками, так і показати Л. Кравчука як важливу геополітичну фігуру у пострадянському просторі [15].

Отже ми бачимо, що завдяки широкій доступності, джерельна база по вивченню життєпису першого українського президента поновленої незалежності в особі Л. Кравчука є доволі багатою та різноманітною. В ній відображається як дух часу, так і простежується історизм, циклічність історичних процесів, численні державницькі здобутки і більш болючі політичні прорахунки у громадсько-політичній активності діяча. У нас є чудова можливість напряду ознайомитись з провідними працями Леоніда Макаровича і дати їм належну оцінку зі сторони. Не менш важливими є спогади та оцінки його діяльності в доробках його сучасників – Л. Кучми та В. Чемериса. Не менш важливу роль в джерельній базі нашого дипломного дослідження відіграють як матеріали відеохроніки за 22 серпня 1992 р. з урочистостей по передачі клейнодів ДЦ УНР незалежній Україні, так і численні матеріали ЗМІ про життєві події в житті діяча.

1.2. Стан наукової розробки проблеми

Якісна підготовка до написання того чи іншого дослідження вимагає якісного моніторингу найбільш ранніх і останніх актуальних досліджень у обраній нами темі. Потрібно бачити не лише еволюцію досліджень, а й бачити які перспективи очікують на нових дослідників обраної нами проблематики. В цьому ж плані відзначимо, що оскільки ми не можемо оглянути всю наявну історіографію щодо вивчення постаті Л. Кравчука як прижиттєву, так і посмертну, варто нашу увагу зосередити саме на тих працях, які були використані в ході нашої роботи.

Власне постать Л. Кравчука і його діяльність активно вивчали такі дослідники як С. Агафонов, Ф. Рудич, С. Сухонос, М. Михальченко, В. Андрущенко, А. Кравчук, П. Кравчук, Ю. Войтенко, А. Кокотюха, В. Бокоч, О. Короткова, Г. Побережець, В. Бандровський, Ю. Палагнюк, А. Литвин та ін. Публікації цих авторів були присвячено або повністю постаті першого українського президента або ж були зосереджені на конкретних його здобутках чи прорахунках в добу його каденції в 1991-1994 рр.

Якщо ж ми говоримо про першу книгу про Леоніда Макаровича, тут слід згадати доробок письменника А. Кокотюхи. Незважаючи на те, що цей автор більш відомий як письменник детективних романів, у написаній науково-популярній праці для видавництва «Фоліо» у 2009 р. робилась спроба першого історичного портрету досліджуваної нами постаті. В ній автор зміг відтворити найбільш ранні періоди життя Л. Кравчука, розповісти про приємні і негативні моменти у його особистому та публічному житті, розповісти цікаві факти про його діяльність до 1991 р., в тому числі вказавши і на негативні сторони. Окрім власної позиції автора, видання є якісно доповнене цитатами з інтерв'ю та праць Леоніда Макаровича, окремо даних коментарів для преси, доволі позитивно дана оцінка праці В. Чемериса «Президент» (1994). В цілому, праця А. Кокотюхи є доволі цінною для історіографії як перша книга про життєпис Л. Кравчука [53].

Останньою прижиттєвою книгою про Л. Кравчука, яку він встиг схвалити як гідну уваги для широкого загалу є праця В. Андрущенко та М. Михальченка «Все життя моє стало політикою» (2021). Книга, яка встигла зафіксувати свого головного героя ще при житті, була покликана звернути увагу читача на глибоку громадську-політичну еволюцію Леоніда Макаровича як особистості, політика та державного діяча від раннього дитинства і до глибокої старості. У порівнянні з попередніми доробками діяча, книга фактично позбавлена компліментарності, багато в чому співставляє позитивні і негативні сторони Л. Кравчука як особистості, проводить більш глибокий у порівнянні з попередніми працями про нього аналіз діяльності у відставці і т.д. [61].

Про маловідомі сторінки із ранніх років життя змогли розповісти дослідження Петра та Андрія Кравчуків – далеких родичів першого президента. Будучи родом з малої Батьківщини діяча, батько та син Кравчуки на основі публікацій локальної преси та краєзнавчих праць відтворили маловідому сторінку з дитинства першого президента. Головний акцент серії публікацій у авторів звернено на участь Л. Кравчука в благодійній різдвяній коляді у січні 1942 р. на потреби Українського Червоного Хреста [6].

Для дослідження постаті Л. Кравчука в добу брежнєвського застою та перебудови слід звернутись до доробків О. Якубця [77; 78], С. Плохія [66; 67], В. Лозицького [58], Г. Побережець [68; 69] та ін. Якщо у публікаціях О. Якубця та В. Лозицького ми можемо відстежити злет і падіння Л. Кравчука в добу перебудови при пізньому В. Щербицькому, то у публікаціях Г. Побережець і С. Плохія спостерігаємо за діячем як активним конкурентом для Народного руху та найбільшого прихильника компромісних рішень між владою і легальною опозицією у парламенті 12-го (1-го) скликання 1990-1994 рр. Окремо хочемо наголосити на тому, що і С. Плохій до свого переїзду у США був активним свідком процесів, які він описує в опрацьованих нами працях, все ж він описує постать Леоніда Макаровича крізь призму не лише українського, а й історика з світовим іменем [66, с. 80-85].

Постать Л. Кравчука як президента України, здобутки і прорахунки його каденції, а також наслідки його правління для міжнародної політики активно досліджували С. Агафонов [41-44], А. Аслунд [45], Ю. Мацієвський [59], А. Мойсенко [63], В. Сухонос [72], Д. Ткач [74], Д. Шурхало [75], В. Литвин [57], А. Литвин [56], В. Бокоч [48] та ін. Зауважимо, що у публікаціях С. Агафопова та С. Сухоноса основна увага була зосереджена на заснуванні шляхом утворення окремого закону тодішньої УРСР, законодавчому аспекті та функціонуванні інституту глави держави в Україні в 1990-х рр., то до прикладу праці А. Аслунда, Ю. Мацієвського та А. Мойсенка були більше сконцентровані на зовнішній політиці першого українського президента і її наслідках для української історії.

Якщо говорити про працю Д. Шурхала в жанрі альтернативної історії, то у сенсі вивчення життєпису Л. Кравчука як кандидата в президенти і гаранта Конституції в 1991-1994 рр. вимальовуються вкрай цікаві альтернативи, які фіксуються через т.зв. «точки біфуркації». До прикладу, вкрай цікавим є роздуми автора стосовно долі Л. Кравчука та України у тім випадку, якби замах на нього в Запоріжжі в ході виборчих перегонів в 1991 р. був вдалим [75, с. 312-322].

Якщо взяти до уваги дослідження окремих проблем інституту глави держави в Україні, доволі цінною є праця Д. Ткача щодо психоаналізу місця і роль вітчизняних гарантів у зовнішній політиці. Леоніду Макаровичу науковець присвятив доволі великий об'єм тексту у власній праці і дає йому вкрай негативну оцінку. Це стосується як його улюбленого принципу компромісів, так і спроби загравання з росією та вірою у надійну дружбу з ними. Поряд з тим, Д. Ткач констатує, що подальша діяльність у відставці багато в чому негативно відображається як через близьке партнерство з СДПУ (о) та В. Медведчуком, а також через часту зміну союзної сили як в ході виборчих кампаній 2004-2019 рр., так і в силу обставин, які були зумовлені політичною ситуацією в Україні. Поряд з тим, позитивних сторін першого гаранта дослідник називає як роботу над визнанням України як держави 140 країнами світу, заслуги у поновленні незалежності та розпаді СРСР у серпні-грудні 1991 р. і т.д. [74, с. 80-94].

На останок хотілося б більше детально зупинитись на двох вагомих публікаціях в контексті обраної теми – наукових статтях В. Бокоч [48] і В. Яблонського [76]. Зокрема, спеціалістка з церковних відносин в Україні В. Бокоч є активною дослідницею проблеми релігійної політики Л. Кравчука як представника ЦК КПУ, так і президента України в 1980-х – 1994 рр. Пані Бокоч активно відслідковує духовну еволюцію Л. Кравчука як громадсько-політичного діяча і як державного мужа. Особлива увага зосереджена на тому, що хоч він і був очільником відділу ідеології при ЦК української компартії, діяч все ж діяв доволі виважено – це був активний період Перебудови і загалом стояло більше питань довкола репресій проти неправославного середовища, аніж представників РПЦ в Україні. Попри те, що він активно відстоював боротьбу з підпіллям УГКЦ на поч. 1980-х рр., вже на кінці радянської доби в Україні політик був активним прихильником міжконфесійного діалогу в республіці. Авторка підкреслює його роль у становленні і розвитку УАПЦ і згодом УПЦ КП, яку часто вважали особистим проектом Л. Кравчука як президента [48, с. 87-88].

Дослідник Державного Центру УНР в екзилі В. Яблонський у своїх працях часто робив акценти на проблемних взаємовідносинах між ДЦ УНР та українською владою в 1991-1992 рр. Зокрема, небажання Л. Кравчука одразу ж отримати від свого візаві у ДЦ УНР М. Плав'юка клейноди УНР виглядало не скільки пошук історично вагомої дати, а як не до кінця усвідомлення важливості події для вітчизняної історії. Попри те, що 22-24 серпня 1992 р. клейноди були передані з рук президента УНР в екзилі М. Плав'юка в руки президента України Л. Кравчука і тим самим еміграційний уряд було ліквідовано, достатнього резонансу і вагомості для держави ця подія у громадян не мала. Цьому активно сприяла як нестабільна соціально-економічна ситуація, так і вкрай слабка робота вітчизняних ЗМІ у висвітленні цієї проблеми [76, с. 170].

Отже, ми резюмуємо, що постать першого президента України є достатньо дослідженою в історіографії, але по його смерті потребує нових напрацювань. Це стосується не лише наукових статей, а й повноцінних монографій на цю тему.

РОЗДІЛ 2. Польський, німецький та радянський періоди життя

Л. Кравчука

2.1. Формування і становлення світоглядних орієнтацій Л. Кравчука

Вивчаючи чийсь життєпис, неможливо оминати в першу чергу три речі – локалізацію народження, особливості формування світогляду та процеси становлення особистості того чи іншого діяча. Має значення кожен елемент в біографії того ж урядовця, митрополита, генерала, очільника політичної партії, дипломата, сірого кардинала в органах внутрішніх справ чи в інших державних структурах, у вищих ешелонах влади чи при діючому гаранту Конституції. У кожній постаті є свої злети та падіння, а також історія успіху та завершення земного шляху. У когось він був мирним, а хтось після 20 лютого 2014 р. чи після 24 лютого 2022 р. склав голову на полі бою, від обстрілів в тилу чи на чужині за інших обставин.

Однією з цих постатей, кого ми втратили в роки повномасштабного вторгнення РФ в Україну є перший президент України Леонід Макарович Кравчук (1934-2022). Ця постать є доволі знаковою в історії відновлення української незалежності 24 серпня 1991 р. та у розбудові державності в 1990-х рр. Його можна сприймати по різному за його позиції в політиці, у зовнішніх зносинах та у внутрішніх реформах протягом його короткої президентської каденції в 1991-1994 рр. Не без того, що його програш на виборах глави держави 1994 р. не був випадковим, а й можливо сфальсифікованим на користь опонента.

Риторика экс-президента в різні роки після відставки стосовно найбільш проблемних питань в країні була різною. Однак, після 2014 р. і до самої смерті 10 травня 2022 р. в першого керманача незалежної України зберігалась лише чітка державницька позиція. Разом з тим, після його смерті залишилось більше питань і ще менше відповідей на них. В тому числі це стосується і того як, за яких обставин і які фактори вплинули на становлення його особистості, політичних поглядів та орієнтирів, бачення геополітики і зокрема – місця України в ній. Спробуймо знайти саме відповіді.

Перший український керманіч незалежної доби з'явився на світ 10 січня 1934 р. в селі Великий Житин Волинського воєводства в Другій Речі Посполитій (Польщі). В книзі народжень цього села є запис про те, що Леонід – син Макара (і він же відповідно син Олексія та Євдокії Кравчуків, народився 17 березня 1906 р.) та Юхимії Іванівни Мельничук (у заміжжі Кравчук, яка народилась 6 вересня 1908 р. – І. Б.), які були православними. Первісток цього подружжя був хрещений у місцевій церкві св. Михайла 14 січня 1934 р., яка в 1920-1930-х рр. належала до Польської Православної церкви [1, арк. 220].

Цікаво, що вже наступного 1935 р. на окрузі, куди входило с. В. Житин до польського сейму вдруге було обрано послом Степана Скрипника – майбутнього першого патріарха УАПЦ та УПЦ Київського Патріархату Мстислава (1898-1993). Його Святості Мстиславу та Леоніду Макаровичу пізніше часто доводилось зустрічатися як публічно, так і приватно вже в добу розбудови української державності на поч. 1990-х рр. Власне мала Батьківщина першого керманіча незалежної України розташована за 9 км від м. Рівне – сучасного обласного центру однойменної області. Зауважимо, що на початку 1990-х рр. перші неофіційні біографи Л. Кравчука часто плутались в локальній топоніміці і локалізації вищеописаної події. За цих обставин, Леонід Макарович часто уточнював, що оскільки в радянську добу село кілька раз змінювало територіальну приналежність (з Олександрійського району перейшло в Рівненський і т.д. – І. Б.), з 1991 р. і по наш час, це село знаходиться в Рівненському районі Рівненської області [53, с. 6-7].

Етимологія прізвища діяча походить від професії кравця. З родинних переказів родини Кравчуків, цією сферою життєдіяльності займалось як мінімум кілька поколінь. Якщо сини кравців найменувались Кравченками, то вже їх учні, підмайстри і інші помічники звались Кравчуками. Префікс «ук» є доволі поширеним для багатьох родин Волині. Родина Леоніда Макаровича не мала якогось шляхетного або священичого походження і з його ж слів – була звичайною селянською, тобто типовою як для тих країв [66, с. 81].

Великожитинське подружжя Кравчуків були бідним як по мірках міжвоєнного періоду – 1.5 гектара поля, яке дісталось Макару Олексійовичу у спадок. Поміж його службою в польській армії, де його останнє звання було капрал (завершив службу всередині 1930-х рр. – І. Б.), саме робота на землі для батька майбутнього президента України та його родини була головним джерелом для поповнення сімейного бюджету. У планах п. Макара було заробити кошти на власне житло, адже проживати спільно з Олексієм Івановичем, який був його батьком і фактичним главою сімейства Кравчуків з року в рік ставало важче. Безумовно, що дідусь майбутнього першого президента України користувався не малим авторитетом в селі, адже він брав участь в Брусиловському прориві влітку 1916 р. під час Першої світової війни, де був і поранений [55, с. 105].

Розуміючи, що одним полем великі кошти не заробиш, М. О. Кравчук вдається до доволі підприємницької ідеї – на власній ділянці він з сім'єю організовує велику плантацію тютюну. Цю пораду для родини Кравчуків дали сусіди, які співчували їх нелегкому матеріальному становищу. З врахування того, що у міжвоєнний час у світі рідко коли можна було зустріти людину без шкідливих звичок, тютюн був в трійці найбільш ходових товарів часу. Завдяки тому, що Макар Кравчук був людиною грамотною, йому вдалось укласти вигідний контракт про постачання сировини на польську тютюнову фабрику в повітовий центр – м. Рівне. Для хороших заробітків колишній капрал став вирощувати тютюн американських сортів. В ході польових робіт, у маленького Леоніда було власне завдання щодо пасинкування – збивати бічні паростки зі стебел, які були зайвими для хорошого проростання урожаю [37].

Попри те, що дитинство Леоніда Макаровича було вкрай важким, він згадував і позитивні моменти з даного періоду життя. В першу чергу, Л. Кравчук любив найбільше згадувати три свята зі свого дитинства – Новий Рік, Різдво Христове та Великдень. Зауважимо, що у ті часи Новий рік святкували в ніч з 13 на 14 січня, а в рамках економії бюджету родини Кравчуків, день народження їх сина Леоніда святкували саме 14 січня. Так і виходило подвійне свято [81, с. 152].

Під час різдвяних свят, маленький Леонід був доволі активним колядником. Про це зокрема писала газета «Волинь» у випуску за 15 січня 1942 р. У колонці, яка висвітлювала хроніку місцевих подій вказувалось, що в с. Великий Житин поблизу м. Рівне свідомі хлопчики Л. Кравчук та М. Турченко заколядували на потреби Українського Червоного Хреста 40 карбованців. Загалом, громада вищезгаданого села у благодійній коляді змогла зібрати 931 карбованець на потреби УЧХ. Цей факт став відомим лише завдяки ініціативі краєзнавця з с. Великий Житин Петра Кравчука та його сина Андрія (на момент публікації факту – учень 9 класу Рівненського обласного ліцею), які в січні 2018 р. проаналізували стару газетну публікацію на шпальтах луцького видання «Волинь» [6, с. 8, 11].

Власне чи велика була та сума, яку зібрало село на потреби УЧХ? Сказати важко. Так до прикладу хабар, який можна було віднести до керівництва місцевого гестапо за закриття кримінальної справи складав 10 тис. окупаційних карбованців. Ймовірніше за все, кошти надійшли на закупівлі необхідних для УЧХ медикаментів та інших гуманітарних потреб осередку організації, куди пожертвували гроші жителі цього села.

Загалом, якщо взяти до уваги той факт, що у 1980-х рр. Л. Кравчук очолюватиме відділ ЦК КПУ по агітації та пропаганді, то його активність в дитячих літах йде повністю в розріз з такою посадою. Як йому вдавалось в радянські часи обходити партійні перевірки, відбілювати біографію в очах партноменклатури і створювати імідж вірного борця за атеїзм – загадка. В інтерв'ю в січні 2014 р. Леонід Макарович констатував з цього приводу наступне: «У дитинстві я був віруючою людиною... Батько та мати були віруючими.... Я цю віру мав і тримав в собі... Я ніколи від Бога, від батьківської віри не відрікався, але й акцентувати на тому, що я віруюча людина, не міг і не робив цього... Мої переконання у вірі не були системними...» [31]. Також варто враховувати, що в 1980-х рр., коли Л. Кравчук очолював вищезгаданий відділ ЦК КПУ, ідеологічний контроль був набагато меншим у порівнянні з 1920-1930-ми рр. і особливо – 1960-ми рр. і тому радянцям було вигідно шукати шляхи взаємодії з церквою [48, с. 86].

Початок Другої світової війни застав Л. Кравчука у вирії реалізації пакту Молотова-Ріббентропа, який був попередньо підписаний в Москві 23 серпня 1939 р. Згідно з цією угодою, зайнята військами Східна Волинь згодом стала іменуватись Ровенською областю УРСР. В українських селах масово відбувались процеси українізації освіти з нахилом на тотальний радянський ідеологічний контроль. У інтерв'ю українському журналісту Д. Гордону в червні 2020 р. перший президент України зауважував, що перша радянська окупація була вкрай важкою сторінкою для історії його краю. Окремий акцент у своїх спогадах він зробив на зовнішній вигляд радянських бійців, які мали вкрай неякісне обмундирування. Даний період свого життя (1939-1941) він описав наступним чином – «Усе було добре доти, доки не почали створювати колгоспи» [28].

В перші дні німецько-радянської війни у червні 1941 р. батько Леоніда Кравчука Макар був викликаний у Рівне до військкомату. З врахування того, що мобілізацію в західних областях України радянці якісно провести не змогли, п. Макар зміг уникнути мобілізації та залишитись разом з родиною в ріднім селі. В контексті битви за Дубно 23-30 червня 1941 р. Великий Житин кілька разів переходив з рук в руки. Під час однієї з радянських контратак, родина Кравчуків на якийсь час покинула село, адже була змушена приєднатись до мір вимушеної евакуації. З врахування того, що червоні частини часто потрапляли в оточення або в полон у зв'язку з успіхами Вермахту в літній кампанії 1941 р., родина діяча незабаром повернулася в рідне село [36].

Німецькі окупанти мало чим відрізнялись від радянських. Після закріплення на Рівненщині німецьких сил та утворення Рейхскомісаріату Україну з центром в м. Рівне, німцями згодом була закрита школа в с. Великий Житин, де з осені 1940 р. навчався майбутній український президент. За цих обставин, до повернення радянської влади в Рівненську область в лютому-березні 1944 р. Леонід Макарович як дитина позбавлена прав на освіту залишився допомагати батькам та дідусю Олексію по домашнім господарству. Альтернативу в ті часи знайти було неможливо, адже будь-які кроки без відома окупантів каралися смертю [28].

Однією із найважчих сторінок дитинства для Л. Кравчука було 19 серпня 1943 р. В той день в церкві Великого Житина святкували Преображення Господнє (Яблучний Спас). Попередньо в село увійшли бійці УПА, які шукали прихисток від каральних акцій гестапо. Через той факт, що на службі у храмі були і повстанці, завдяки зрадникам, село було оточене гестапівцями та поліцією, де служило багато місцевих колаборантів. Більша частина мешканців Великого Житина опинилась в оточенні. Керуючий німецькими загонами офіцер висунув до громади села вимогу – здатись та видати усіх повстанців гестапо. У випадку відмови, всі, хто перебуватиме у церкві, включно зі священником, жінками, старими і дітьми буде розстріляний [48, с. 85].

З врахування того, що градус напруги посилювався, до німецького офіцерства на переговори вийшов настоятель храму. Він чудово володів німецькою мовою і майже владнав конфлікт. Однак, коли переговори майже закінчились, хтось у натовпі вигукнув – «Рятуйте!» і кинувся тікати в бік лісу. Німці це сприйняли як негідкорення виконання домовленості і відкрили по жителях села автоматну чергу. Олексію Кравчуку і його внуку Леоніду вдалось вижити лише за рахунок того, що вони прикинулись мертвими та встали на ноги лише по від'їзду німецької поліції [34].

З поверненням радянської влади на Рівненщину 11 березня 1944 р., батько Л. М. Кравчука Макар Олексійович був мобілізований у лави РСЧА. Провоювати рядовому 480-го стрілецького полку 152-ї стрілецької дивізії РСЧА М. Кравчуку довелось недовго. Достеменно невідомо, чи він зміг пройти попередню військову підготовку перед відправкою в діючу армію. Його життя трагічно обірвалось 25 червня 1944 р. в ході боїв за с. Гать Поліської (зараз Гомельської) області на території Білорусі. За спогадами першого керманіча незалежної України, про загибель батька на теренах Білорусі родина дізналась з похоронного сповіщення, яке масово стали отримувати жителі деокупованих територій Заходу України влітку 1944 р. У повідомленні не було мови ані про дату, ані про локацію загибелі та поховання батька Леоніда Кравчука [13, с. 96].

Втрата батька гостро позначилась на житті Л. Кравчука. Його не зміг замінити ані вітчим, ані дідусь Олексій. Саме ж місце поховання свого діяча зміг відвідати лише за часів власної президентської каденції. З його слів, в цьому йому активно посприяв перший лідер Білорусі Шушкевич [27].

По завершенню активних бойових дій на території Рівненської області, Л. Кравчук зміг продовжити навчання у початковій школі рідного села. Семирічку він закінчував у сусідньому селі Городище. Протягом навчання проявив себе як здібний учень, який за будь-якої вільної можливості знаходив час на прочитання книг. Зі спогадів його близьких, родичів та однокласників, Леоніда часто можна було зустріти з книгою на перерві, у вільний час вдома або на природі. Він був надзвичайно охайним, ерудованим та справляв враження юнака з серйозними намірами на життя [13, с. 104-105].

Незадовго до смерті, Л. Кравчук спільно з односельчанами активно обговорював проблему будівництва у ріднім селі нової школи. Справа в тім, що наявна і зараз споруда Великожитинського ліцею не може задовільнити усі потреби як учнів, так і співробітників цього закладу. З приходом до влади діючого гаранта Конституції В. Зеленського у травні 2019 р., активна частина громади с. Великий Житин мала надію на те, що Л. Кравчук зможе вибити у нового президента кошти на потрібний селу проєкт. Це була не лише потреба односельчан, а й власна мрія Леоніда Макаровича. Станом на зараз проєкт не є можливим для реалізації у зв'язку з повномасштабною війною рф проти України, яка активно триває з 24 лютого 2022 р. [32].

По завершенню свого навчання у семирічній школі в Городищі в 1949 р. з похвальною грамотою, Л. Кравчук вирішив здобувати економічний фах у Рівненському кооперативному технікумі. Вибір впав на цей заклад не випадково – мати та вітчим діяча були бідними колгоспниками та переживали не найкращі часи у своїм подружньому житті. Розташування закладу було близьким до рідного села. Ще одною перевагою було те, що студентам цього закладу стабільно виплачували стипендію [66, с. 82].

В кооперативному технікумі Леонід Макарович навчався з 1949 по 1953 рр. В заклад його прийняли без вступних іспитів – цьому посприяла похвальна грамота за 7-й клас школи с. Городище. В ході навчання, Л. Кравчук обожнював вивчати історію, природознавства і математику, в той час як українська мова та література і математика давались йому зі складнощами. Згодом, кожен із складних предметів майбутній політик зміг підтягнути до відмінної оцінки. В ході навчання він активно захопився таким предметом політекономія. В теплу пору року Л. Кравчук кожного дня долав 5 км з Рівного в рідне село, а взимку жив на орендованій технікумом квартирі ще з трьома студентами. Стипендія юнака становила 140 радянських карбованців на місяць, які внаслідок грошової реформи перетворились в 14. Однак, студента це не засмучувало, адже це в будь-якому разі дозволяло економити куций бюджет його родини [26].

У березні 1953 р. студент Кравчук став одним із тих представників молоді, які відправились відвідати головну подію в тім році – багатомільйонні похорони диктатора Й. Сталіна. Приїхавши в Москву як представник Рівненського комсомолу, Л. Кравчук став свідком неймовірно великого процесу, який засвідчив як неготовність соціуму до змін, так і страху невизначеності у зв'язку зі смертю диктатора. Того ж року він закінчив Рівненський кооперативний технікум на «відмінно», де також надали йому надзвичайно хороші характеристики. Такі результати навчання були вигідні для майбутнього президента – це була можливість потрапити в той відсоток студентів, які могли вступати до вишу без вступних іспитів [79, с. 221].

Не маючи відзнаки, ймовірно йому б довелось відпрацювати своє навчання на роботі за направленням. Дев'ятнадцятирічному випускнику рекомендували продовжити свою освіту у Львові. Однак, м. Львів не входило його плани, бо його мрією було поступлення в державний університет ім. Тараса Шевченка у Києві. Мало того, що це був провідний виш УРСР, так ще й можливості для подальшої кар'єри тут були значно кращими, аніж це могли дати можливості провінційного університету [13, с. 105].

Осінь 1953 р. Л. Кравчук поступив на відділення політекономії на економічному факультеті Київського університету і таким чином став першим мешканцем свого села, який за всю його історію зміг стати студентом університету. Ця подія була відзначена в місцевій пресі і вона була добре відомою в довколишніх селах. Попри те, що в ході Другої світової війни його родина жила на окупованих німцями територіях, це не стало перепорою для того, щоб Леоніду як сину загиблого фронтовика дали місце в університетському гуртожитку на 6-й Новій вулиці (зараз вул. Просвіти). У кімнаті, де він жив було ще 11 студентів, а умови в гуртожитку були не з кращих. Тим не менш, це не помішало йому записатись на першому курсі на гімнастичну секцію, а дещо пізніше – долучитись до секції вільної боротьби. Йому часто доводилось брати участь у змаганнях від імені свого факультету як на республіканському, так і на союзному рівні. Також, студент Кравчук активно захоплювався народними піснями та танцями, зокрема – був великим любителем гопака і брав участь в пісеннім ансамблі при КДУ [26].

Юнацькі захоплення та успіхи в спорті не могли вирішити головної проблеми – фінансового самозабезпечення. Окрім того, що він часто отримував різні фізичні підробітки, найбільш цікавим способом заробляти кошти для Л. Кравчука була праця натурщиком для київських скульпторів та художників. Зокрема, працюючи натурщиком у скульптора Лисенка, юнак з виглядом атлета Леонід Кравчук і гадки не мав, що позує для майбутньої кінної статуї червоному комдиву Щорсу [40].

Протягом першого курсу, Л. Кравчук позував саме для цього монументу. Звісно, що є відомості про те, що натурщиків було кілька, в тому числі і дуже схожий на Щорса юнак, але розповіді про участь майбутнього українського президента у виготовленні цього пам'ятника і досі є популярною історією в соцмережах, книгах і інтерв'ю з досліджуваним нами діячем. Власне сама скульптурна кінна композиція була урочисто відкрита у м. Києві в 1954 р. 9 грудня 2023 р. кінна статуя М. Щорса успішно декомунізована в рамках нинішніх законів про декомунізацію та деколонізацію [30].

Дещо пізніше, Леонід Кравчук активно співпрацював з художником А. Хмільком. Останній зобразив студента-економіста на картині «Шахтарське весілля», де ми можемо спізнати натурщика серед сваті нареченого. Також, його можна знати і на доволі відомій картині «Переяславська рада» [34].

В 1956 р. він кілька місяців працював на цілині, де відповідно отримав медаль за її освоєння. Праця в казахських степах полягала як в роботі на тракторі (Л. М. освоїв її ще в селі – І. Б.), так і на вантажній машині. Часто юнаку доводилось спати прямо в кабіні своїх транспортних засобів. Головну мету, яку переслідував Леонід Макарович протягом чотирьох місяців в Казахстані – заробити порядні кошти на гарний одяг. Йому було вкрай важливо добитись руки коханої дівчини Антоніни з Сумщини, яку він знав ще з першого курсу. Їй як сироті було доволі важко здобувати фах як у Києві, так і долати працю на цілині. Розуміючи, що після завершення університету їх долі можуть розділитись, Л. Кравчук зробив їй пропозицію. Незабаром їх шлюб було зареєстровано в РАЦС Залізничного району м. Києва. Весілля було скромним, адже вони обоє були бідними та звичайними студентами [53, с. 28-30].

По закінченню університету в 1958 р. подружжя Кравчуків по направленню влаштували своє життя в Чернівцях. Умови проживання були не з найкращих для викладача фінансового і викладачки індустріального технікумів. Як члену партії, куди він вступив суто з практичних міркувань, Л. Кравчуку було вигідно це членство заради покращення власного добробуту. В 1960 р. він отримує посаду консультанта-методиста у будинку політпросвіти, де згодом побудував доволі хорошу кар'єру ідеолога і пропагандиста локального рівня. Попередньо він відмовлявся від посади лектора в міськвідділі партії в Чернівцях, але коли прийшла пропозиція обласного рівня – відмовитись вже не зміг. Це звісно було і визнання ораторського мистецтва та інших навичок, які мав не кожен у тодішнім тоталітарнім соціумі. Зокрема, перед направленням в аспірантуру в Москву в 1967 р., Леонід Макарович займав посаду завідувача відділу пропаганди і агітації Чернівецького обласного комітету КПУ [57, с. 136-142].

Піти шляхом пропагандиста на обласнім рівні було вимушеним кроком суто заради вирішення квартирного питання. Приставши на пропозицію обкому партії в Чернівцях, родині Кравчуків була виділена хороша квартира у центральній частині міста. Однак, для подальшого просування по кар'єрній драбині була потрібна кандидатська дисертація і відповідно з нею – звання кандидата наук. Отримавши направлення на аспірантуру в академію суспільних наук при ЦК КПРС від Чернівецького обкому, в 1967 р. Л. Кравчук на три роки вирушає на проживання в Москву. Додому він навідувався раз на кілька місяців, подекуди в Москві його відвідувала і дружина. Незважаючи на те, що в діяча була можливість писати дисертаційне дослідження щодо проблем партійної історії, аналізу поглядів партійних діячів минулого і т.д., Л. Кравчук все ж продовжує улюблений фах – політекономію [13, с. 123].

З врахування задуманого, чернівецький агітатор опиняється на кафедрі економічних наук з напрямком для дисертації «Політекономія. Економічні науки». Тему, яку він сам же обрав та запропонував була «Роль прибутку при соціалізмі». Викладацький склад академії відверто критикував обрану тему дисертанта, адже зі слів окремих осіб ця тема не мала під собою жодного логічного підґрунтя. Протягом трьох років праці над цією темою, Л. Кравчук зміг доказати своїм критикам та заздрісникам зворотні позиції – робота була захищена достроково і успішно. Одразу ж після захисту в 1970 р., діяч отримав пропозицію залишитись на роботі в академії, адже його праці ідейно та технічно випереджали час і могли бути корисними для економічних реформ в СРСР. Однак, зважаючи на те, що навчання та проживання оплачувалось Кравчуку від Чернівецького обкому, він все ж був змушений повертатись в Україну [81, с. 152-153].

Отримавши посаду секретаря чернівецького міськкому партії, Кравчук не затримується надовго в цій місті. За сприяння впливових знайомих в ЦК КПУ, його було запрошено в Київ на партійну роботу. Зважаючи на те, що в Чернівцях Леоніду Макаровичу усі 10 років було не зовсім комфортно і його морально-фізичний стан тяжів до столиці, родина в скорім часі покинула ці краї [71, с. 6].

Отже, при аналізі становлення особистості та поглядів на життя ми бачимо, що перший президент незалежної України Л. М. Кравчук формувався в умовах трьох окупацій. Спостерігаючи за кожним із окупаційних режимів діяч сформував для себе певні висновки як польську, так і про німецьку та радянську дійсність. Злидні протягом всього життя в селі, загибель батька на фронтах Другої світової війни та вкрай нелегкі перипетії довкола конфлікту національних і окупаційних сил в 1940-1950-х рр. показали, що за будь-яких обставин головне – це життя. Цьому посприяли не лише вищевказані події, а й голодний 1946 р., який юний Леонід пережив на власному досвіді.

Його невтомна праця в навчанні і в позаурочний час, а також реалізація себе в навчанні, науці та партійні кар'єрі показали наступне. По-перше – у тоталітаризмі діють правила неідейні, а практичні. По-друге, важливим фактором завжди залишається успіх в навчанні. По-третє, заробляти гроші потрібно у будь-який гідний спосіб, якщо є бажання справити враження на дівчину, середовище та людей, які можуть посприяти у реалізації себе як діяча в громадському просторі.

Протягом перших 36 років власного життя Леонід Макарович формував у собі якості людини відповідальної і наполегливої. Як у випадку з Рівненським кооперативним коледжем, так і реалізацією власної дисертації у Москві, йому завжди вдавалось обходити чужі поради та стояти на власних позиціях. Саме завдяки тому, що Л. Кравчук вмів домогтись власної думки та переконати опонентів, йому кожного разу вдавалось досягати бажаного успіху. Звісно, що не всі перемоги давались одразу, адже квартирне питання в Чернівцях чи скажімо покращення фінансового становища родини не вирішувалось не за перший, ані за другий рік проживання в столиці Буковини. Тим не менш, саме віра у власні сили, вірна підтримка дружини та мотивація покращити умови життя робили справжні чудеса в житті майбутнього українського президента.

2.2. Кар'єра діяча у вищих органах влади радянської України

ЦК української компартії – це безумовно те місце, куди хотів потрапити кожен, хто ідейно або безідейно йшов реалізовувати свою кар'єру по партійній лінії. Зважаючи на те, що кар'єра Л. Кравчука будувалась саме через партійні організації, важко стверджувати, що він був саме ідейним комуністом. В певному сенсі, Леонід Макарович і вірив у комунізм через гірку долю в дитинстві та юності. З іншого боку, діяч намагався жити та пробиватись до кращих можливостей у тих умовах, які були довкола нього і в тій дійсності, яку формував радянський тоталітаризм.

Звісно, що уже з погляду на минуле в нашому часі, перший український президент часто дорікав собі за цю кар'єру. Однак, що було – те вже не зміниш, тому і не дивно, що найпопулярніший афоризм досліджуваного діяча в народі є «маємо, те що маємо». Тому з врахування того, що наша робота не покликана ані схвалювати, ані розкритикувати досліджувану нами постать, ми зосередимось виключно на здобутках та прорахунках цього політика в ЦК КПУ в період з 1970 по 1991 рр.

Після переїзду в Київ, родина Кравчуків на певний час облаштувалась в одному з номерів елітного столичного готелю «Жовтневий». Паралельно до облаштування побуту в Києві, Леонід Макарович дізнався, що бюрократичні процедури при влаштуванні на роботу в ЦК КПУ є мінімальними. Було достатньо лише автобіографії та заповненої облікової картки для відділу кадрів – ось і все оформлення працівника на роботі у вищих ешелонах влади. Досліджуваного нами діяча було рекомендовано на посаду завідуючого сектору організаційного відділу при ЦК КПУ. Основними повноваженнями відділу була підготовка і відповідно перепідготовка кадрів для поточних потреб партії по всій республіці. У підпорядкування відділу входила вищі партшколи у Києві і Одесі, мережа курсів в областях і ряд інших схожих установ [33].

Після захисту дисертації в Москві, Леонід Кравчук остаточно осів в столиці і отримав елітну «цековську» квартиру. Отримавши посаду в ЦК, Кравчук став доволі закритою особистістю. Цього вимагали особливості роботи відділу, де він працював. Саме ця закрита специфіка роботи і не дає можливості дати вичерпну оцінку діяльності політика в період 1970-х рр. До 1988 р. він пройшов шлях від завідуючого організаційним відділом, сектором, мав посаду інспектора, помічника секретаря ЦК КПУ, першого заступника відділу, а згодом – став начальником відділу агітації та пропаганди. В нього не було скажімо надсекретної роботи, але в епоху т.зв. «застою», яскраві особистості вважались непопулярними та в якійсь мірі – небезпечними для старців, які були в ЦК [35].

Особливо це стало зрозуміло в 1972 р. – після зняття П. Шелеста і переведу його в Москву, де відповідно у Києві його замінив В. Щербицький. Допоки П. Шелест вважався спадкоємцем ідей міжвоєнного націонал-комунізм та всіляко намагався захищати українську ідентичність в тодішніх реаліях, його наступник В. Щербицький виявився відвертим русифікатором та перетворювачем України на заповідник тодішнього «застою». В тому ж 1972 р. Щербицький дав вказівку вилучити з усіх українських бібліотек книгу свого попередника під назвою «Україно наша Радянська» як таку, що «завдає шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих». Задля обґрунтування такого рішення було написано сфабрикований висновок кращих партійних і наукових експертів, була написана окрема постанова ЦК, а в публічному просторі була опублікована стаття в журналі «Комуніст України» (квітень 1973 р.), текстуально дуже близька до висновків «експертів» [28].

Леонід Макарович згадуючи епоху Щербицького і ті ідеологічні кампанії, які стали наслідком відвертих репресій проти дисидентів в 1972-1973 рр. і пізніше констатував: «Для Щербицького Україна була не так батьківщиною, як великою республікою Радянського Союзу!» [9, с. 74]. І справді – В. Щербицький вкрай рідко виголошував промови національною мовою республіки по тій причині, що він був відвертим українофобом [78, с. 15].

В даний період життя і діяльності Л. Кравчук був в рядах звичайних компартійних чиновників на ідеологічній ниві. Звісно, що його посади в 1970-1980-х рр. мали не останнє значення в роботі вищих ешелонів влади і життя республіки загалом. Тим не менш, він радше злився в єдине ціле з системою, де з його слів мало що можна було змінити. Леонід Макарович жодним чином не шкодував про цей період свого життя оскільки «..я не мав причетності ні до тортур, ні до репресій, ні до голоду, ні до чого. І тому не маю сорому за те, що було. Бо я знав, що змінити ситуацію тоді б не зміг» [13, с. 37].

Ситуація докорінно змінюється саме після смерті Л. Брежнєва в 1982 р. Тоді стало очевидним, що Л. Кравчуку як типовому чиновнику в ЦК КПУ слід очікувати реальних змін. Так, він вже прожив майже півстоліття, але для політика – це тільки початок життя на великій політичній арені. З призначенням його на посаду завідуючого ідеологічним відділом при ЦК КПУ в 1988 р., перед ним відкривались доволі широкі можливості. Це призначення відбувалось як в контексті горбачовської перебудови (тривала з 1985 р.), так і святкування 1000-річчя Хрещення Київської Русі. Тобто за таких обставин, партійні ідеологи постали перед надскладними викликами системі. Тоді ж виникли численні громадські організації, які йшли у розріз з ідеями тоталітаризму, в тому числі відбувались процеси по легалізації УГКЦ. Не мало вплинуло на ситуацію і закінчення радянської інтервенції в Афганістані в лютому 1989 р., яка принесла в СРСР перші великі сигнали до його розпаду як військової машини [33].

З одного боку, робота відділу Л. Кравчука передбачала ідеологічну підтримку генеральній лінії компартії в курсі перебудови, яка не передбачала докорінний перегляд загальних основ комуністичних ідей. З іншого боку, саме завдяки початку «перебудови», ідеологія зазнала нищівного удару. Тому й не дивно, що перемога демократичних угруповань в Україні в серпні 1991 р. стала можливою за рахунок конфлікту ідеологій. Демократія змогла перемогти комуністичні ідеали за рахунок того, що їх цінності стояли вище за компартійні цінності [74, с. 12-14].

Серед тих опозиційних рухів і організацій, які почали формуватись наприкінці 1980-х рр. найбільшою силою став Народний Рух України за перебудову. Ця платформа утворилась на хвилі стихійних масштабних протестів супроти тодішніх умов життя в радянській Україні. Рух став силою, яка змогла об'єднати велику частину патріотів довкола себе задля ліквідації застійного компартійного могильника в Україні. Їх натиску не могла протистояти ані система, ані її каральні органи. Рух сформувався громадськими активістами, а лідерами стали творчі літератори. Те, що не було можливим в умовах міжвоєнного часу, в 1980-х рр. стало потужною дійсністю. В умовах гласності люди перестали боятись репресій і відповідно рухівці як в столиці, так і в регіонах активно виступали за легалізацію УГКЦ і УАПЦ, за прийняття нової конституції УРСР, вирішення ситуації в сфері екології, в тому числі довкола ЧАЕС і т. д. Рух активно готувався до виборів у ВРУ і задля привернення до себе уваги проводив багаточисельні мітинги та акції непокори під стінами держустанов [26].

Рух набирав оборот як впливова громадсько-політична сила, в 1988 р. ЦК КПУ розпочала діалог з його керівництвом. На цю місію було делеговано заввідділу ідеології ЦК Л. Кравчука. Здавалося б, що між комуністом на такій посаді та Рухом якісь переговори на рівних не будуть можливі. Рухівці, які до 1988 р. не знали Леоніда Макаровича і очікували побачити непримітного функціонера отримали професійного лектора, освіченого ідеолога з досвідом, інтелігента з вищим ступенем освіти, який вмів як вести переговорний процес, так і шукати компроміс з опозиційними силами [74, с. 15].

За таких обставин, в особі Л. Кравчука рухівці отримали достойного опонента, якого вони знали в обличчя і якому можна було створювати конкуренцію в публічному просторі. Л. Кравчук був змушений віддуватись за все ЦК КПУ. Він хоч і не був публічним, але з ситуацією почав справлятися у силу тих можливостей, які були у нього під руками та які були потрібні для подальшого розвитку подій. Головний ідеолог України став першим публічним політиканом, який став обличчям діючої влади в республіці [10, с. 15-18].

Окрім Леоніда Макаровича, жоден функціонер тодішнього ЦК КПУ не був готовий до відвертих дебатів на телебаченні з лідерами НРУ. Ідеолог чудово розумів, що Рух, який активно підтримав Горбачовську Перебудову насправді є силою, яка з громадської організації поступово матиме наміри перерости у впливову політсилу. Зокрема, в ході дебатів на телебаченні з філософом і одним із засновників НРУ М. Поповичем, Л. Кравчук заявив: «Не кажіть, що ви лише громадська організація! Ваш Рух неодмінно стане політичною партією! Ваш Рух боротиметься за владу!» [10, с. 25].

Взявши участь в установчій з'їзді НРУ, досліджуваний нами діяч мав змогу виголосити доволі толерантну промову, яка зустріла шалений спротив всередині ЦК. На думку компартійного керівництва, головному ідеологу республіки було негоже заgravати з опозицією, яка диктує абсолютно протилежні комунізму ідеї. По-особливому партійних бонз роздратовував факт того, що їх колега залишив автограф на проекті рухівської програми і на запрошенню на вищеописану подію. Його підпис грав на останню роль, адже міг підтвердити участь того чи іншого активіста руху у з'їзді та показати, що їх сила можемо якісно шукати діалог з владою для спільного вирішення проблем в республіці. Тому й не дивно, що підпис Леоніда Макаровича з формальності переріс у ідентифікацію його публічної діяльності. Звісно, що його виступи часто супроводжувалась вигуками від радикальних присутніх активістів «Геть!» та «Ганьба!», але разом з тим, вони проявляли уважність до виступу свого публічного опонента [78, с. 22-25].

Восени 1989 р. політична ситуація в УРСР вчергове змінюється. Зокрема, враховуючи рекомендацію М. Горбачова, очільник УРСР В. Щербицький відправився на почесну пенсію. На посту першого секретаря української компартії В. Щербицького замінив маловідомий Володимир Івашко, який в моменті став головним цапом-відбувайлом. Паралельно до кадрових змін в ЦК, НРУ почала посилювати організацію своїх акцій як у Києві, так і в областях. Тільки завдяки Л. Кравчуку, який виступив переговорником між НРУ і компартією, в УРСР були зупинені спроби захоплення влади [77, с. 282].

Критикуючи рухівців за т.зв. антирадянщину та ворожість до соціалізму, Леонід Макарович активно закликав своїх опонентів до співпраці у процесах щодо якісної перебудови в республіці. Задля того, щоб опозиція побачила в ньому людину компромісів, він приколов до свого піджака жовто-блакитний значок, який розмістив поруч з червоним значком депутата Верховної Ради УРСР. У своїм кабінеті в ЦК він приймав керівництво Руху, а при організації НРУ акції «Живий ланцюг від Львова до Києва» в 1989 р., Л. Кравчук посприяв йому з автобусами та дефіцитним паливом. Дані кроки керівництво ЦК розцінило як зраду – мовляв Кравчук вже веде себе як «рухівець». Також, вище керівництво компартії не могло зрозуміти чи ці кроки є проти партії, чи ні. З тих пір, ставлення до головного ідеолога партії в Україні було неоднозначним – одні ставились стримано, інші були насторожені. Ніхто у вищих ешелонах влади не знав, що далі чекати від «волиняки» і що він має на меті [49, с. 376].

Тим не менш, людина з талантом до ведення переговорів в тій нестабільній обстановці в республіці для компартійного апарату була вкрай необхідна. Тому й не слід дивуватись тому, що проти Леоніда Макаровича ніхто всередині ЦК не виступав ані опозиційно, ані в інший спосіб [34].

У 1990 р. Кравчук став депутатом Верховної Ради УРСР, що зміцнило його позиції у діючій владі. На той час Володимир Івашко вже перевівся в ЦК КПРС і відбув до Москви під крило М. Горбачова, що у Києві розцінили як ганебну втечу. Вибачення В. Івашка та його запевнення, що він нічим не завинив перед українським народом, опубліковані у газеті «Радянська Україна» від 14 липня того ж року, не покращили, а навіть погіршили його становище. Замість пробачення радикально налаштована молодь провела у Києві показову акцію – «похорон Іванка», під час якої довкола Володимирського собору обнесли бутафорську труну з умовним «трупом» всередині [67, с. 476].

За кілька днів – 17 липня 1990 р. у тій же газеті було опубліковано «Декларацію про державний суверенітет України». Замість утікача Івашка першим

секретарем ЦК КП України було обрано Станіслава Гуренка, другим секретарем – Леоніда Кравчука. А вже 23 липня Кравчука обрали спікером ВР УРСР [87, с. 152].

Ситуація, що склалася по всьому СРСР, коли комуністична партія залишалася де-юре керівною, а де-факто на місцях комуністичні функціонери втрачали позиції, сприяла тому, що Леонід Макарович, який до цього був звичайним гвинтиком у партійній машині, став першою особою в Українській РСР ціною лише власної маневреності у тодішньому політикумі [24].

У своїх спогадах про той період письменник Роман Іваничук писав, що серед партократів були й такі, що добре відчували політичну перспективу. На його думку, у той час коли Губенко та Івашко необачно зробили ставку на партію комуністів, Кравчук вже складав свою програму, хоч і не завжди безпомилкову, але продуману у дусі часу. Він вів свою політичну гру мудро, вперто і навіть хитро, не завжди послідовно, але як людина, яка добре знає, що чинить і про що говорить. Ведучи дебати з опозицією, він ніколи не поривав з цією опозицією «джентльменських стосунків» [53, с. 62].

Цікаво, що Кравчука часто порівнювали саме з Івашком. До прикладу, інший письменник, Валентин Чемерис, писав, що для того, щоб очолити Верховну Раду УРСР треба було бути саме такою особистістю, як Леонід Макарович, а не такою, як був Івашко. Чемерис вважав, що Кравчук на відміну від свого попередника на посту спікера парламенту прагнув служити своїй державі, вивівши її із чужої залежності. Задля цієї мети він відмовився від високого партійного поста – 23 вересня 1990 р. на Пленумі ЦК КПУ його звільнили від обов'язків другого секретаря ЦК. А ще до цього, у серпні 1990 р., Кравчук заявив про намір здати партквиток та вийти з членів КПУ, що і було зроблено [13, с. 180].

Подальші події, участь у них та роль у їх розвитку Леоніда Макаровича на посаді спікера Верховної Ради УРСР стали яскравим прикладом його політичного таланту. А тому детальніше розглянемо хронологію становлення нової української держави та її роль у розпаді СРСР.

У перший офіційний робочий день Кравчука на посаді спікера Верховної Ради УРСР – 24 липня 1990 р. у столиці розпочався страйк працівників електротранспорту, до яких приєдналися усі тролейбусні парки Києва. Національно свідомі та патріотично налаштовані мешканці столиці блокували Хрещатик з вимогою підняти жовто-блакитний прапор на будівлі міськвиконкому (тепер – мерія). І хоча постанова про національну символіку ще не була прийнята Верховною Радою, вже до вечора жовто-блакитне знамено замайоріло біля приміщення тодішньої міської ради [37].

На початку жовтня 1990 р. студенти розпочали акцію протесту – студентську «революцію на граніті». У центрі Києва на площі імені Жовтневої революції (нині – майдан Незалежності) молоді люди з усіх куточків України на знак протесту розпочали голодування. У них були цілком чіткі вимоги щодо демократичних перетворень, перелік яких був досить великим. Зокрема: заборона комуністичної партії, відставка окремих членів уряду, скасування обов'язкової служби в армії та її проходження лише на території України, тощо. І хоча спочатку можновладці робили вигляд ніби нічого не відбувається, згодом ігнорувати студентський протест, який набував масовості, вже було не можливо. Леонід Кравчук першим зустрівся з лідерами студентського руху, після чого вони змогли виступити у ВРУ. Впродовж двох тижнів представники влади та студентів змогли домовитися стосовно основних пунктів вимог, які навіть було частково задоволено. Не зважаючи на те, що згодом було скасовано більшість домовленостей, процес пішов – національно-демократичні сили цілком реально впливали на діючу владу [див. додаток Г].

Змінилася поведінка та риторика Л. Кравчука. До прикладу, 2 березня 1991 р. очолювана ним Президія Верховної Ради постановила демонтувати скульптурне зображення В. І. Леніна в сесійній залі. А лише рік до того Леонід Макарович таку ж пропозицію не підтримав категорично. У 1991 р., з його слів, настала відповідна ситуація для такого рішення. Та навіть більше: у той історичний період «відповідні

ситуації» виникали дуже часто і ними вдало користувався Кравчук, подаючи усе так, що його особистою заслугою виглядав навіть факт їх виникнення [35].

Але повернемося на рік назад, коли на зламі 1990 – 1991 рр. здавалося, що український національний рух досяг необхідної критичної маси для легального завоювання політичної влади. Така можливість відкрилася після того коли у жовтні 1989 року Верховною Радою Української РСР було прийнято рішення щодо проведення змагальних безпосередніх виборів до всіх рівнів рад. Однак, радянська ідеологія, добре вкорінена режимом перемогла – на перших демократичних виборах у березні 1990 р. демократична опозиція зазнала поразки. Її представники здобули лише чверть місць у парламенті. І хоча в Галичині демократам вдалося виграти 43 із 44 депутатських місць, а у центральних областях – половину, натомість на сході та півдні України, демократичний рух зазнав поразки, за винятком окремих великих міст як Харків і Донецьк. Скалася ситуація коли з одного боку комуністи втратили монополію на владу, а з іншого – опозиція була ще не достатньо сильною для того, щоб перебрати владу в Україні в свої руки. На той час у парламенті одночасно сформувалися два протилежні табори. Комуністична номенклатура об'єдналася у групу «За суверенну Радянську Україну» та включала 239 депутатів із 442, її очолив Олександр Мороз. Інша відома назва – «Група 239» [59, с. 98].

Леонід Кравчук згадував, що комуністи–депутати, члени «групи 239» насправді хотіли незалежності і від Москви, і від Києва – від усіх. Але одночасно із цим вони не хотіли державної незалежності України, а бачили її лише у складі СРСР, як частину великої держави. На противагу комуністам об'єднання «Народна Рада», до якої увійшло більшість демократичних та кілька незалежних депутатів, під головуванням Ігоря Юхновського з чисельністю 115-133 особи, вело курс на повну незалежність України як суверенної держави. Незважаючи на свою кількісну меншість, «Народній Раді» вдалося проводити свої реформаторські рішення, вдало використовуючи доступні методи парламентської боротьби – від

перетягування на свій бік шляхом компромісів незалежних кандидатів до бойкоту засідань [82, с. 468].

І хоча Л. Кравчук виступав проти назви фракції «Народна Рада», вважаючи, що не може бути дві ради – Верховна та Народна, що це не конституційно, він зберігав певний нейтралітет між основними фракціями, намагаючись забезпечити роботу парламенту, що за даних обставин було досить складним завданням [30].

Народна Рада з перших днів об'єднання заявила про намір боротися за повну політичну та економічну незалежність України. Основними її завданнями було усунення комуністичної партії від влади та знищення централізованої системи управління, що існувала у сучасній імперії – Радянському Союзі, а також створення та розвиток ефективної ринкової економіки. І хоча «Група 239» була чисельнішою, однак втратила підтримку з низів внаслідок послаблення позицій у сусідніх республіках, насамперед у самій Росії та в балтійських країнах. За таких умов нестійка рівновага порушувалася навіть на перший погляд незначною зміною у політичному житті СРСР та України [66, с. 88].

Поряд із центристським та «лівими» партіями утворилися і крайні «праві» - націоналістичні партії, які сповідували ідеї та традиції визвольної боротьби 1940-1950-х рр. та критикували Рух за поміркованість та колабораціонізм. Ці партії влітку 1990 р. об'єдналися в Українську міжнародну асамблею (УМА). З утворенням політичних партій та прийняттям Декларації про суверенітет основні програмні положення Руху були виконані. Другий з'їзд Руху у жовтні 1990 р. прийняв нову програмну мету – мирний шлях здобуття самостійності України. Одночасно діяльність Руху стала відверто антикомуністичною – було заборонено членство в Русі організаціям, які керувалися центрами поза межами України, що прямо вказувало на КПУ – КПРС [45, с. 11].

Таким чином опозиційному табору вдалося сформувати національний антикомуністичний блок, до якого увійшли поряд із Рухом, Народною Радою та новоутвореними партіями, студентські та молодіжні організації. Серед них були такі формації як добре відоме Студентське братство, Спілка незалежної української

молоді, Демократична спілка студентської молоді, Українська студентська спілка, а також численні організації національних меншостей. Це був початок розвитку громадянського суспільства, що самоорганізувалося на протигагу до влади комуністичних режимів та спричинило повалення соціалістичних режимів спочатку у країнах східної Європи – Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Східній Німеччині, а далі у трьох балтійських республіках СРСР. В Україні рух громадянського суспільства відтіснив комуністів від влади на заході країни – в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях. Однак, в Україні цей рух ґрунтувався на національній свідомості інтелігенції західної та центральної частини, йому бракувало почуття національної солідарності з боку робітничого руху східної частини країни, як це було, до прикладу у Польщі [67, с. 406-407].

Робітники в Україні навіть всередині свого класу не досягли одностайності, тим більше їм не вдалося розвинути почуття національної солідарності. Вони ставилися з недовірою до політичних організацій не залежно від їх форми, що не давало можливості для їх залучення до політичної боротьби. Пізніше у своїх спогадах Кравчук оцінював тогочасні політичні процеси, як надто емоційні та такі, яким бракувало аналізу. На думку Леоніда Макаровича, якби опозиційні депутати не чіплялися за свої депутатські мандати, вони змогли б стати більш серйозним та сильним суперником у боротьбі за владу з КПУ, а дострокові вибори дали б можливість сформувати вже до серпня 1991 р. принципово інший парламент [81, с. 152].

Однак цього не сталося. Наприкінці осені 1990 р. в Україну увірвалася хвиля антиреформ та повернення до СРСР та радянщини. Комуністична більшість у Верховній Раді домоглася введення обмежень на проведення демонстрацій. Однак події у середині січня 1991 р., коли московська влада застосувала військових у Ризі та Вільнюсі для протидії сепаратизму у Латвії та Литві, стали причиною для розколу у лавах комуністичної більшості у парламенті [55, с. 105-106].

У цьому чи не основну роль відіграла позиція Леоніда Кравчука, яка відрізнялася від позиції першого секретаря КПУ Станіслава Гуренка. Президія

Верховної Ради УРСР засудила дії Москви, прийнявши відповідну заяву, у якій дії центральної влади стосовно Литви та Латвії розцінювалися як порушення їх державного суверенітету. Це був безпрецедентний крок, якого не очікували ні в КПУ, ні в КПРС. Більше того – на Пленумі ЦК КПУ у лютому 1991 р. Леонід Макарович не лише захищав Верховну Раду від компартії, а й вимагав від комуністів розпрощатися з ілюзією нібито парламентом можна керувати з партійних кабінетів [26].

Цікаво, що позицію Кравчука підтримала частина партійної еліти: директори великих підприємств, як до прикладу, Леонід Кучма та Володимир Следнев, та частина апарату Верховної Ради – зокрема Микола Хоменко та Іван Плющ. «Націонал-комуністи» виступили з ініціативою про включення до Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. додаткового республіканського питання. Так поруч із питанням про збереження СРСР як «оновленої федерації суверенних республік» було ще одне запитання: «Чи Ви згодні з тим, щоб Україна була частиною Союзу Радянських Суверенних держав на основі Декларації про державну суверенність України?» А ради трьох галицьких областей, які повністю контролювала опозиція, додали ще й третє запитання: «Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?». І хоча громадська думка українців за результатами опитування виявилася більш консервативною, ніж в інших республіках: в Україні на перше питання 70,5 % учасників дали ствердну, а 80% проголосувало за зміцнення державного суверенітету України, результати референдуму легітимізували «націонал-комуністів». Натомість населення Вірменії, Молдови та балтійських держав всіляко бойкотувало референдум [36].

Референдум ще більше поглибив розкол між офіційним Києвом та офіційною Москвою, де по-різному трактували його результати. Михайло Горбачов розпочав переговори з республіками з метою укладення нового союзного договору під гаслом «сильний центр – сильні республіки». Натомість українські «націонал-комуністи» на чолі з Кравчуком не бачили потреби у збереженні «сильного центру»

та віддавали перевагу другій частині цієї формули – «сильним республікам» [79, с. 222].

На початок літа 1991 р. баланс політичних сил в Україні зазнав нових змін – виникнення «націонал-комуністичного» крила фактично припинило існування «Група 239». Крім того, внаслідок нової хвилі шахтарських страйків, яка прокотилася Україною у березні 1991 р. і яка мала вже виражений політичний характер, бо вимагалось, зокрема: розпустити Всесоюзний з'їзд народних депутатів та надати Декларації про суверенітет конституційний статус, відправити у відставку Михайла Горбачова, національний рух вперше за довгі роки зблизився з робітничим рухом. Утворена 21—23 червня у Києві Всеукраїнська спілка солідарності трудящих («ВОСТ»), в основному складалася з робітників, але вже включала національно-радикальних депутатів С. Хмару та Л. Скорик до свого керівництва. Ці політичні зміни означали не лише ріст популярності опозиційного руху, але й зниження престижу комуністичної партії в Україні [58, с. 125].

Виокремлене зі старої комуністичної номенклатури нове «націонал-комуністичне» крила, ідеологом якого був Леонід Кравчук, складалося із далекоглядної частини партійного керівництва, яке сповідувало ідею української суверенності. Схожа позиція була у прибічників Бориса Єльцина, які провадили лінію суверенізації РРФСР. Компартії балтійських республік були радикальнішими – вони оголосили про свою повну незалежність від КПРС. Українські комуністи на такий крок так і не наважилися. Ймовірно, якби не обставини, що склалися влітку 1991 р., Україна не мала б шансу вийти з територіального контролю Радянського Союзу [13, с. 266].

Однак Україна не була пасивною – в українському суспільстві утворилося декілька центрів опозиції, які своєю діяльністю дестабілізували радянський режим. Найбільш радикальними стали Львів та увесь Захід України, де станом на літо 1991 р. Рух та опозиція перебрали на себе владу в регіоні. Як згадував Леонід Кравчук, на той час у самому Києві опозиція мала владу в місті, а на «республіканському

рівні» спричинила до глибокого розколу колись сильного партійно-державного апарату [82, с. 479].

На його думку, на Сході України переважав сильний робітничий рух, під його тиском значна частина старої партійної номенклатури відійшла від влади, а осередки опозиції активно діяли майже у кожному великому місті. І хоча, зі слів Леоніда Макаровича, опозиція на місцях та робітничі рухи мали часто різні політичні програми, їх об'єднувала недовіра до центру, яка інколи переходила у ворожість. З такими настроями та обставинами радянська Україна зустріла ранок 19 серпня 1991 р. [66, с. 20].

Багато авторів проголошували тезу про те, що проголошення Україною незалежності у 1991 р. було заслугою київських комуністів, які намагалися втримати таким чином владу за нових обставин. Однак, партійна еліта приймала свої рішення влітку 1991 р. під сильним тиском опозиції. Звичайно, що опозиційний рух ще не мав вирішальної ролі, бо кожна з колишніх республік СРСР стала незалежною непропорційно до рівнів своєї політичної активності. До прикладу, Україна, Молдова, Кавказ та балтійські країни завжди (як у 1917-1920 рр. так і у 1989-1991 рр.) вирізнялися підвищеною політичною активністю на противагу значно скромнішим політичним прагненням Білорусі, Центральній Азії, Північному Кавказу та Сибір. Крім того, з огляду на стратегічне становище України в Радянському Союзі, поведінка саме цієї республіки мала вирішальне значення як для розпаду царської Російської імперії, так і радянської імперії – СРСР. Що і довів розвиток подій, які сталися після невдалого московського комуністичного перевороту 19—21 серпня 1991 р. [59, с. 87-88].

Генерал Варенников – уповноважений від ГКЧП у перші ж хвилини перевороту зажадав зустрітися з Леонідом Кравчуком. У той же час, коли Кравчук їхав до Києва у нього відбулася розмова з Борисом Єльциним, який повідомив що йому не вдалося зв'язатися з Горбачовим та попросив київського колегу спробувати самому зателефонувати до Президента СРСР. Однак Леоніду Кравчуку

теж не вдалося поговорити з Горбачовим, який вже був заарештований у кримській резиденції [67, с. 409-410].

Під час зустрічі з генералом Варенниковим стало зрозуміло, що він приїхав не налагоджувати співпрацю, а проголосив ультиматум від керівництва ГКЧП. Москва вимагала від Києва, щоб Україна підкорилася рішенням заколотників мирним шляхом, інакше буде введено надзвичайний стан, для забезпечення якого, зі слів генерала, війська під Києвом вже були приведені у стан бойової готовності. Леонід Кравчук намагався втримати ситуацію у правовій площині. Спочатку він заперечив, що за законом лише Верховна Рада УРСР може своїм рішенням ввести надзвичайний стан в Україні. Також Кравчук заперечував на вимогу Варенникова ввести надзвичайний стан вибірково, зокрема у західних областях. Леонід Макарович стверджував, що для таких радикальних заходів немає нагальної потреби [66, с. 143-145].

Одночасно із цими переговорами на Кравчука здійснювався тиск з Москви – йому телефонував, зокрема, активний учасник заколоту голова КДБ Крючков. Леонід Макарович намагався з'ясувати що насправді відбувається і вимагав документів, які б підтверджували повноваження заколотників та вказували на їх кінцеву мету. Звичайно, що у Варенникова не було ніяких документів, які б підтверджували його повноваження, він посилався на повідомлення по радіо. Тут Кравчук застосував бюрократичний принцип – немає документа, розпорядження не виконуються. Таким чином Л. Кравчуку вдалося зволікати час, не приймаючи необачних рішень, сподіваючись на те, що ситуація якимось чином проясниться. А поки нічого не було достеменно відомо, він поведився дуже обережно і, виступаючи по українському телебаченню, зробив заяву про те, що події, які відбуваються у Москві, ніяким чином України не стосуються. Голова ВРУ закликав громадян продовжувати працювати і дотримуватися спокою [28].

Коли ж стало очевидним, що заколот зазнає поразки, 21 серпня Леонід Кравчук офіційно засудив військовий переворот у Москві. У той же час представники опозиції намагалися протидіяти путчу більш активними діями,

домагаючись скликати надзвичайну сесію парламенту, закликаючи народ до загального страйку й громадської непокори. Однак, їхні спроби були заблоковані аж до 22 серпня [53, с. 88].

Кравчук вважав своїм головним завданням не довести людей до такого стану, щоб вони почали страйкувати та виходити на вулиці. Адже саме цього і чекали заколотники, щоб ввести надзвичайний стан. Свою справжню позицію чітко і ясно Леонід Макарович висловив вже після краху ГКЧП та перемоги у Москві демократичних сил. Виступаючи на сесії парламенту 24 серпня 1991 р., яка відбувалася одночасно із масовими вуличними демонстраціями, він заявив, що в СРСР у ніч із 18 на 19 серпня 1991 р. відбувся реакційний державний переворот, який очолила група політичних заколотників-авантюристів, а утворений ними Державний комітет з надзвичайного стану у СРСР є неконституційним. Зважаючи на це, Кравчук попросив надати Голові Верховної Ради УРСР повноваження видавати, за необхідності, постанови нормативного характеру та постанови щодо застосування норм законів, які з моменту їх підписання матимуть обов'язкову юридичну силу на всій території України [30].

Таким чином, Кравчук вимагав для себе як голови ВРУ особливих повноважень, які з огляду на надзвичайну ситуацію і отримав. Людина, яку до цього усі звинувачували у невизначеності власної позиції та нерішучості, заявила про негайну деполітизацію та департизацію усіх правоохоронних органів в Україні. Під тиском громадськості та за розгубленості комуністів, депутати 346 голосами проголосили самостійність України. За пропозицією Ігоря Юхновського – голови Народної Ради, проголошення самостійності було підтвержене референдумом 1 грудня 1991 р. [34].

30 серпня 1991 р. було оголошено про заборону на території України діяльності комуністичної партії. На що Михайло Горбачов, виступаючи на всесоюзному телебаченні, бідкався, що Україна не може існувати без Радянського Союзу, який також не може існувати без України [54, с. 182].

Керівна ж верхівка КПУ на чолі з Гуренком заявили Кравчуку, що заборонити діяльність комуністичної партії має повноваження лише Верховний суд. У відповідь Леонід Кравчук, який на той час майже два тижні як не був комуністом, відповів: «Так ви хочете, щоб вас ще й судили?». На цьому розмову було завершено [10, с. 148].

Отже, описані події засвідчують, що Л.М. Кравчук хоча і був тодішнім представником партійної номенклатури, проявив себе далекоглядним політиком, дипломатом, рішучим керівником, організатором та оратором. Він зміг, перебуваючи на посаді Голови Верховної Ради УРСР, не піддаватися на провокації, витримати паузу та зберегти мир і спокій у республіці, швидко реагувати на зміну політичної ситуації, побачити перспективи майбутньої незалежної держави – України.

РОЗДІЛ 3. Здобутки і прорахунки Л. Кравчука у великій політиці

30.1. Президентська каденція Л. М. Кравчука (1991-1994)

Президентство Леоніда Макаровича Кравчука (5 грудня 1991 – 19 липня 1994) для пересічних громадян не запам'яталось чимось яскравим або чимось визначним. Цілком ймовірно, що через перебування на двох каденціях його наступника в особі Леоніда Кучми (1994-2005), постать першого президента загубилась у вирії тогочасних суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь, які переживала наша держава в 1990-х – на поч. 2000-х рр. Їй як новоутвореному державному організмові були потрібні негайні зміни, а не та стагнація, яку відчували на собі українці в бідності, політичній нестабільності, зростанню небезпеки через надважку криміногенну ситуацію і т.д

Власне коли ми говоримо про появу в Україні поста президента як глави держави, то слід зауважити, що прийняття 5 липня 1991 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про Президента Української РСР» не було якоюсь нормативно-правовою новелою. Посада президента як глави держави вперше була задокументована в ЗУНР (Є. Петрушевич), за час існування Карпатської України (1938-1939), а також, вона існувала в 1948-1992 рр. у формі президента УНР в екзилі за рахунок внутрішніх реформ А. Лівницького всередині Державного Центру УНР в 1947-1948 рр. Протягом 1948-1992 рр. посаду глави держави в еміграції займали Андрій Лівницький (1948-1954 рр.), Степан Витвицький (1954-1965 рр.), син Андрія Лівницького Микола (1967-1989 рр.) і відповідно останнім лідером УНР в екзилі був Микола Плав'юк (1989-1992 рр.) [41, с. 102-103].

В Україні поява посади президента як глави держави стала можливою у зв'язку з ухваленням Верховною Радою УРСР 5 липня 1991 р. Закону «Про Президента Української РСР» [14]. Попередньо, у червні того ж року український радянський парламент ухвалив окрему резолюцію про проведення в республіці президентських виборів [42, с. 128].

Офіційно президентська кампанія в Україні стартувала разом з навчальним роком у школах та університетах – 1 вересня 1991 р. Перед сотнею кандидатів, які подали заявки на участь в цих перегонах до української ЦВК стояв ряд відповідних вимог. По-перше, віковий ценз для заняття найвищої в державі посади становив 35 років. Згідно повідомлень «Голос України» По-друге, потрібно було проживати в Україні не менше 10 років на момент подачі документів до ЦВК. Слід зауважити, що перші три виборчі перегони на посаду президента в Україні (1991, 1994 та 1999) обійшлись без внесення попередньої грошової застави [54, с. 181-182].

В ході засідання Великої ради НРУ 1 вересня 1991 р., кандидатами в президенти України було висунуто трьох осіб: академіка Ігоря Юхновського, дисидента Левка Лук'яненка, який на той час очолював Українську республіканську партію і відповідно голову Львівської обрани В'ячеслава Чорновола. Слід зауважити, що В. Чорновіл та І. Юхновський як лідери Народної Ради у ВРУ (першої легальної демократичної опозиції) були активними поборниками незалежності України і виступали за повне очищення держави від влади комуністів. У підсумку цього ж зібрання, було проведене голосування, де В. Чорновіл здобув 57 голосів з 91 можливих, Л. Лук'яненко – 23 і відповідно І. Юхновський лише 8 [24].

Слід зауважити, що згідно з п. 2 ст. 5 чинного Закону України «Про вибори Президента України» політична партія або виборчий блок чи ті ж збори виборців мають право на висунання лише одного претендента для участі у президентських виборах. Слід зауважити, що НРУ на той час ще не був партією. За цих обставин, В. Чорновілом була внесена ідея про те, що на фінішнім етапі виборів, кожен з демократичної опозиції знявся на користь найбільш популярного серед них. Ідею Чорновола підтримала як Велика рада, так і Л. Лук'яненко. В кінцевому результаті, ЦВК зареєструвала всього 7 кандидатів зі 100 тих, хто подавав заяви. Перед самим голосуванням, О. Ткаченко знявся з виборчих перегонів на користь Л. Кравчука [68, с. 64-65].

У виборчому бюлетені за 1991 р. зберігалось 7 прізвищ, але реальну участь взяло лише шість осіб: В. Чорновіл (Народний Рух України), Л. Лук'яненко (Республіканська партія України), Л. Табурянський (Народна партія України) і відповідно три самовисуванці в особах Л. Кравчука, В. Гриньова та І. Юхновського [69, с. 146].

Вибори регулювалися новоприйнятим законом «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 року. Главою п'ятою цього ж закону регулювалася передвиборча агітація кандидатів. Відповідно держава брала на себе друк передвиборчих плакатів кандидатів, надавала однаковий час на радіо та телебаченні, а також забезпечувала розміщення текстів передвиборчих програм кандидатів у президенти у державних ЗМІ безоплатно. Проголошувалось права на власний виборчий фонд, яке було обмежене за розміром – не більше ніж десять тисяч мінімальних заробітних плат. При цьому розмір пожертв до такого фонду від однієї фізичної чи юридичної особи не повинен був перевищувати сто мінімальних заробітних плат. Це були практично усі обмеження, які законодавчо супроводжували процес обрання першого президента незалежної України [24].

І хоча з прийняттям закону у липні юридично виборча кампанія вже стартувала, фактично вона розпочалася у вересні після проголошення незалежності України відповідним Актом. Ідея незалежності України стала чи не єдиною об'єднавчою тезою політичних програм усіх п'яти претендентів на пост президента країни. Цікаво, що у різних агітаційних матеріалах кандидата на посаду президента Леоніда Кравчука були розміщені різні як за спрямуванням так і за змістом передвиборчі програми. До прикладу, програма «Основні положення економічної програми «Достаток» містила 7 пунктів економічних кроків: від переорієнтації економіки до розвитку зовнішньополітичних зв'язків; інша відома програма «Нова Україна». Головні загальні програмні пріоритети кандидата: утвердження державності та верховенстві права, дотримання прав та свобод людини, соціально спрямованої економіки, створення у державі атмосфери довіри до влади та забезпечення вільного національного та культурного зростання [26].

Найбільше були розповсюджені програмні тези під назвою п'ять «Д»: «Держава», «Демократія», «Довіра», «Духовність» та «Достаток», основний зміст яких не був конкретизованим але мав прості та доступні загальні визначення. Сьогодні у фондах Національного музею історії України зберігаються матеріали, які відображають передвиборчу агітацію кандидата у президенти Леоніда Кравчука. Серед них є листівки як до прикладу: «Основні положення економічної програми «Достаток» кандидата в президенти України Л.М. Кравчука»; «Наш голова – наш Президент»; «П'ять «Д» Леоніда Кравчука»; «1 грудня – вибори президента України»; «Гарант злагоди і поступу нова Україна»; «Вільна церква у вільній державі». Також, штаб голови ВРУ активно поширював листівки російською мовою, серед яких були такі заголовки як: «Л.М. Кравчука – в первые президенты Украины»; «Наш Председатель – Наш Президент» (Обращение к гражданам Украины); «Л. М. Кравчук. Штрихи к политическому портрету» [25].

Не обійшлося і без застосування «чорного піару» у передвиборчій кампанії, прикладом якої може бути листівка п'ять «Д» Леоніда Кравчука: «Дилетантство», «Демагогія», «Догматизм», «Двуликість», «Диктатура». На текст цієї листівки був побудований на протиріччях знайдених у висловлюваннях кандидата у президенти щодо принципових політичних та ідеологічних питань [55, с. 105].

У той час найбільше розповсюдженими формами політичної агітації були безпосередні зустрічі кандидатів з виборцями під час передвиборчих поїздок по країні, які відбувалися найчастіше на великих заводах, інших підприємствах, з ініціативними групами окремих трудових колективів. Впродовж трьох місяців Леонід Кравчук відвідав з передвиборною агітацією 22 області України, окрім Івано-Франківської та Тернопільської областей. Остання його зустріч з виборцями відбулась у Вінниці. У книзі «Президент» (була видана у 1994 р.) дослідник В. Чемерис наводить таку статистику: загальна кількість часу, проведеного Кравчуком на зустрічах з виборцями під час передвиборчої кампанії 1991 р. становила 372 години чи майже 16 діб безперервного спілкування. У його конкурентів таких адмінресурсів та коштів для зустрічей не було [13, с. 225-226].

Найпопулярнішим суперником Кравчука на цих виборах був В'ячеслав Чорновіл, у його передвиборчій агітації основний акцент було зроблено на пропаганді ідеї незалежності та на соціально-економічних реформах. Відповідно роздержавлення та приватизація були основами його програми. На думку Чорновола, головною відмінністю його програми від програми Кравчука, було те, що він формував свою протягом тридцяти років, а його опонент – від трьох днів до трьох тижнів. Цікаво, що у друкованих агітаційних виданнях Чорновола використовувався ексклюзивний символ – логотип у вигляді напису свого прізвища, де літеру «в» було замінено на стилізований малюнок – жест людської руки, що асоціюється з латинською літерою «V» (Вікторія) [69, с. 147].

Голосування відбулося 1 грудня 1991 р. У цьому процесі взяли участь 31 891 742 особи, що складало 84,18% тих 37,8 млн. громадян, які мали право брати участь у референдумі та виборах Президента України. Леонід Кравчук маючи 61,5% голосів (19,6 млн.) у першому турі здобув приголомшливу перемогу, потреба у другому турі голосування відпала. Другий результат був у В'ячеслава Чорновола – 23,27% голосів. Інші кандидати суттєво відставали: Левко Лук'яненко – 4,5%, Ігор Юхновський – 1,7%. Лише у трьох областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській – переміг Чорновіл [24].

Вже 5 грудня 1991 р. у сесійній залі Верховної Ради відбулася Інавгурація Першого Президента України Леоніда Кравчука. Її особливістю було те, що перший Президент давав присягу народу України тоді ще на радянській Конституції 1978 року, поруч з якою лежав Акт проголошення незалежності України. Присяга супроводжувалася урочистим співом хору, який до присяги виконав молитву «Боже великий єдиний, нам Україну храни!», а після – «Ще не вмерла Україна», яка стала офіційним українським гімном. З інавгурацією Л. Кравчука розпочалася також традиція використання Пересопницького Євангелія. Ця книга, що датується XVI ст. є одним із перших варіантів українського перекладу канонічного тексту. З врахування того, що книга є вкрай цінна, усі подальші присяги президента відбуваються уже на її факсимілі [41, с. 103].

Слід відзначити, що того ж дня, коли Л. Кравчук складав присягу, він автоматично і втрачав статус нардепа. Це було зафіксовано в окремій постанові ВРУ, яку підписав її голова Іван Плющ. До парламентської діяльності Леонід Макарович повернеться тільки у вересні 1994 р. [2-4].

Одразу ж після інавгурації перед першим українським президентом постали ряд надскладних викликів. Мало того, що було потрібно шукати міжнародного визнання підтвердженої через референдум 1 грудня 1991 р. державності, а й остаточно розвалити радянську імперію. Саме заради останньої цілі 8 грудня 1991 р. Л. Кравчук зустрівся з головою Верховної Ради Білорусі С. Шушкевичем та президентом рф Б. Єльциним. Попри вмовляння Б. Єльцина укласти новий союзний договір, Леонід Макарович був категорично проти нового поневолення своєї Батьківщини. Основним аргументом для цієї відмови послужили результати референдуму про незалежність 1 грудня 1991 р., в тому числі в Криму та на Донбасі. Аргумент і справді спрацював – Б. Єльцин відмовився від своєї ініціативи про СРСР-2 [67, с. 413].

З позиції тодішнього очільника росії, Москва не укладе договір, якщо і Україна немає наміру його підписувати. Оновлений СРСР не був би привабливим для Заходу без України. Водночас, новий Союз без рф з її численними економічними і людськими ресурсами не мав шансів на привабливість для інших колишніх республік СРСР. За таких обставин, лідери України, Білорусі та росії утворили замість СРСР нове міжреспубліканське об'єднання – Співдружність Незалежних Держав (СНД), яку 21 грудня того ж року своєю участю підтримали республіки пострадянської центральної Азії [27]. Договір, який складався з 14 статей передбачав не лише остаточної ліквідації СРСР, а й те, що «Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності» [15, ст. 5]. Згадуючи події 20 лютого 2014 р. та 24 лютого 2022 р., даний пункт угоди було порушено росією і на наш погляд, дана угода повинна бути анульована Україною в одностороннім порядку. Ще одна причина цьому – вихід України з СНД в 2018 р.

Паралельно до подій у Біловезькій Пущі, починаючи з завершення президентської кампанії і референдуму по підтвердженню незалежності 1 грудня 1991 р., Україна поступово почала отримувати визнання себе як держави у світі. Першою нашу державність визнала Республіка Польща – 2 грудня 1991 р., а ввечері того ж дня – Канада, яка розпочала з Україною дипломатичні контакти. 3 грудня це зробила Угорщина, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня – влада Болгарії і росії і т.д. Першими країнами Європи, які визнали нашу державність були Швеція та Норвегія – 19 і 24 грудня відповідно. 25 грудня 1991 р. рівно з оголошенням відставки президента СРСР М. Горбачова та заміною радянського знамена російським триколом над головним палацом Кремля, Україну як державу офіційно визнав Вашингтон. Таке зволікання США можна розуміти як бажання витримати належну паузу після подій в Біловезькій пущі, які стали зрозумілі для Заходу лише ближче до 20-х чисел грудня 1991 р. [54, с. 182-183].

Загалом, якщо ми говоримо про визнання України як держави в добу Л. Кравчука, то у період між 1991 та 1992 рр. це зробили 130 країн. Лише до початку березня 1992 р. Україну як незалежну державу визнали 104 держави і 47 з них розпочали з Києвом повноцінні дипломатичні відносини. Водночас зауважимо, що за цей час лише 40 держав відкрили у м. Києві свої представництва. Перед Леонідом Макаровичем як очільником держави постали вкрай непрості завдання у розбудові держави. Було важливо не лише пояснити, що Україна – не росія (що і стане темою для книги його наступника Л. Кучми – І. Б.), а й презентувати Україну для світу як нового учасника міжнародних відносин. Саме ця мета і була визначальною протягом всієї президентської каденції першого українського президента в 1991-1994 рр. [59, с. 88-94].

Попри те, що Л. Кравчук був прихильником збереження міцних контактів з росією, все ж як людина з польським минулим він прагнув для України саме євроатлантичного майбутнього. Зокрема, ці прагнення він підкреслив тим, що свій перший закордонний візит як глава держави Леонід Макарович здійснив до столиці США Вашингтону 5 травня 1992 р. [22].

Не поглиблюючись у всі тонкощі президентського періоду в житті Леоніда Макаровича, слід сконцентруватись як на ключових здобутках, так і відповідно його ж прорахунках. При аналізі саме обох сторін медалі протягом його президентської кар'єри, ми і зможемо сформувані власні судження про успішного чи навпаки провального першого лідера поновленої незалежності. Зокрема, якщо ми говоримо про позитивні моменти з правління Л. Кравчука, то саме на його президентство припали основні тягарі по розбудові ключових держструктур, утворення повноцінно МЗС та пошук дипломатичних кадрів для презентації України у світі і т.д. [74, с. 18].

Слід зауважити, що і справді – кадровий голод серед української дипломатії початку 1990-х рр. був відчутним у порівнянні з іншими країнами. До прикладу, якщо на початок 1992 р. українське МЗС мало лише 200 штатних співробітників, то лише в однієї росії при посольстві у Франції було 500 осіб (в Україні в тій же країні – лише 3 представника), у центральному апараті МЗС Великобританії – 3805 співробітників і відповідно закордоном – понад 2800 осіб, у ФРН така цифра складала 2550 і 5250 працівників і т.д. Поряд з тим як нарощувались кадри, зміцнювалось і міжнародне визнання. Саме тому, на початок 1994 р. Україну як державо вже визнавало 145 держав, а прямі дипломатичні контакти були встановлені уже з 132 з них [54, с. 185].

Окрім розбудови МЗС, першочерговою проблемою стояло утворення власних Збройних Сил України. Для того, щоб визначити їх зону дислокації та розподілити по периметру площі держави, 4 листопада 1991 р. – тобто за місяць до президентських виборів, ВРУ ухвалила закон України про Державний кордон. Закон повністю визначив правила перетину держкордону, його охорону і відповідні межі. Тому й не дивно, що коли у грудні постала проблема довкола 800 тисяч солдатів колишньої радянської армії, Україна не могла їх попрохати виїхати в росію як це наприклад зробили держави Балтії. Для нашої держави постала проблема вироблення нового концепту збереження обороноздатності. На цих засадах, ВРУ 6 грудня 1991 р. ухвалила ЗУ «Про Збройні сили України» [37].

Перша присяга на вірність Україні була дана колишніми радянськими військовослужбовцями 3 січня 1992 р. Переформатування колишніх радянських частин в українські завершилось весною 1992 р. Для офіцерів постав непростий вибір в умовах нещодавно розваленого СРСР – присягнути на вірність Україні або ж покинути її терени. З 75 тисяч етнічних росіян в лавах нової армії, 10 тисяч відмовилось від української присяги або відправились у відставку (на пенсію). Усі строковики, які несли служби в Україні, але не проживали у ній до 1991 р. були повернуті на Батьківщину і з тих пір – призов відбувається лише в Україні. Останній призов строковиків в Україні як відомо відбувся в 2021 р. і у зв'язку з військовим станом після 24 лютого 2022 р. в нашій державі є лише постійно діюча мобілізація на захист держави від повномасштабних дій країни-агресора [29].

Окрім ЗСУ, такі ж реформи були зроблені і по відношенню до МВС, а колишнє КДБ було перетворене у Службу Безпеки України, для охорони кордону було утворено Державний комітет у справах охорони Державного кордону України, для охорони вищих органів влади – Управління державної охорони (УДО) і т.д. Однак, всі ці дії щодо розбудови силового блоку мали поряд і дві ключові безпекові проблеми – невирішений статус колишнього Чорноморського флоту ВМС СРСР між Україною і росією та проблема щодо подальшої долі третього за величиною у світі ядерного арсеналу [47, с. 67].

Як перша, так і друга проблема ставили питання української безпеки в глибокий тупик. З одного боку – невизначений статус ЧФ в Криму і відповідно посилення невизначеності кримсько-татарської проблеми піднімав градус напруги на території Автономної республіки Крим (АРК). Власне конфлікт за утримання за собою всього колишнього ЧФ ВМС СРСР розпочався ще в листопаді 1991 р. Саме тоді в ніч з 30 листопада на 1 грудня Севастопольську бухту всупереч наказу голови ВРУ Л. Кравчука про підпорядкування всіх кораблів на рейді бухти Україні, авіаносець «Адмірал флоту Радянського Союзу Кузнецов» будучи у змові з російською владою самовільно покинув порт. Під виглядом відправки для випробувань, авіаносець 24 грудня прибув в Мурманську область [36].

5 квітня 1992 р. Леонід Макарович підписує президентський указ «Про перехід Чорноморського флоту в адміністративне підпорядкування міністерству оборони України». Через 2 дні, президент рф Б. Єльцин як відповідь на українські дії підписує аналогічний наказ щодо підпорядкування ЧФ росії. «Про перехід Чорноморського флоту в адміністративне підпорядкування міністерству оборони України». З цього часу і до 23 червня того ж року тривала т.зв. «Війна указів». Врешті-решт, однією із спроб владнати конфлікт стала відміна обох президентських указів (як Кравчука, так і Єльцина – І. Б.), що і стало результатом укладення 23 червня 1992 р. угоди в м. Дагомис про подальшу російсько-українську співпрацю [13, с. 293].

Однак, доля ЧФ після цієї угоди і в тому числі розбудови українського флоту вирішеною не була. Навпаки – градус напруги посилювався через прийняття 9 липня того ж року гарнізоном Севастополя української присяги. В рамках незгоди зі спробою росіян захопити українські кораблі, 21 липня 1992 р. було здійснене повстання на СКР-112, яке ледь не стало початком російсько-української війни. У вересні 1993 р. відбулось зіткнення українських бійців з російською береговою охороною, де зазнало поранень троє росіян. Після цього інциденту, росія запустила кампанію кримського сепаратизму під проводом самопроголошеного президента Криму Мешкова. Для врегулювання ситуації Л. Кравчук ввів на півострів внутрішні війська і з часом ситуація на півострові стабілізувалась. Як результат – 10 червня 1994 р. було оголошено про домовленість щодо запуску процедури поділу ЧФ між Україною та рф. Власне кримська криза була остаточно ліквідована в лютому 1995 р. за каденції Л. Кучми, а поділ флоту відбувся лише за наслідками російсько-української угоди від 28 травня 1997 р. [70, с. 48-51].

Безумовно, що Л. Кравчук зайняв державницьку позицію стосовно поділу флоту, адже він був рішуче налаштований утримати контроль над цим військовим активом. Однак, його спроба порозуміння з Москвою на жаль не була на нашу користь – мало того, що Україна вже по результатах угоди 1997 р. отримала вкрай слабку частину кораблів, так ще й залишила на своїй території окупаційні війська.

В ході цього вкрай нелегкого конфлікту за Крим та майно ЧФ, за каденції Л. Кравчука на українському прикордонні не менш складною проблемою була і війна в Придністров'ї (1990-1992), а у близькій зарубіжжі була вкрай гострою громадянська війна в Грузії (1991-1993). У першому випадку Україна мала можливість приєднати до себе нові території, але відмовилась порушувати норми міжнародного права. Пропозиція сепаратиста Смирнова була неодноразово відкинута українською владою через страх піти на ескалацію конфлікту і часткове його перенесення на нашу територію. Тим паче, що дислокована там 14-та армія колишніх ЗС СРСР мала певні антиукраїнські настрої і була рішуче налаштована піти на Київ. Звісно, що після подій весни 2022 р. такі думки вже не викликають страх, але в ті часи такі погрози сприймались більш серйозно [51, с. 44-45].

Участь бійці УНСО на стороні сепаратистів в «ПМР» не позначилась на відносинах між Україною і росією в той час. Однак, їх участь у бойових діях у Грузії та Чечні в подальшому будуть більш демонстративно напружувати ситуацію. Не без того, що українські націоналісти діяли в інтересах поневолених народів на Кавказі і намагались на теренах Молдови відстоювати позиції нашої держави у неформальний спосіб. Тим не менш, Л. Кравчук у порівнянні з молдавським кейсом відносно грузинських подій діяв більш рішуче. Зокрема, надавши сили транспортної авіації ЗСУ для евакуації грузинських біженців зі Сванетії восени 1993 р., Л. Кравчук так би мовити підтримав офіційну грузинську владу у її боротьбі з підтримуваними росією абхазькими сепаратистами. 17 вертольотів та один транспортний літак, які надав Л. Кравчук на допомогу грузинській стороні у жовтні 1993 р. виконали надскладну операцію щодо евакуації 7634 осіб та майже 500 тон вантажу протягом одного місяця [38].

Поряд з тим як Л. Кравчук підтримав грузинську владу у гуманітарній миротворчій місії в жовтні 1993 р., попередньо це не помішало йому укласти 3 вересня того ж року т.зв. Масандрівські угоди з росією. Своєю назву ці події отримали завдяки локації їх укладення – Масандрівського палацу імператорського дому Романових у селищі Масандра у передмісті м. Ялта в Криму [87, с. 172].

Дані домовленості представляли собою 4 акти – дві угоди щодо утилізації ядерних боєприпасів та здійснення контролю за ядерним озброєнням, основні принципи (інструкція) щодо утилізації ядерного озброєння, а також протокол щодо врегулювання ситуації щодо тодішніх проблем колишнього ЧФ. Слід зауважити, що наслідки укладення цих угод для кожної із сторін різні. Так якщо для Б. Єльцина «масандрівську перемогу» вдалось просунути в маси в ході його конфлікту з Верховною радою рф (після 1993 р. – Держдума) та перемогти на виборах 1996 р., то для Л. Кравчука це стала відповідна точка біфуркації перед поразкою на його другій президентській кампанії у 1994 р. [75, с. 312-313].

Власне відмова від ядерного озброєння, яку було запущено Л. Кравчуком і завершено через підписання його наступником Л. Кучмою 5 грудня 1994 р. Будапештського меморандуму і була ключовою геополітичною поразкою України на зорі її поновленої державності. Відстоювання позиції України в призмі її позаблоковості та без'ядерного статусу першим президентом ставило державу у ту ж модель, якої наша влада дотримувалась до 2014 р. – багатовекторності. Саме ця багатовекторна міжнародна політика з одного боку давала для держави широкі можливості по співпраці з сусідами та дальнім зарубіжжям, а з іншого – ставила нас у все більшу і більшу залежність від Москви. Леонід Кравчук вже на схилі літ визнав, що «Моя найбільша помилка – те, що я вірив Росії» [50, с. 158].

Якщо ми звернемося до проблем внутрішнього життя України в епоху Кравчука, то і тут були як свої злети, так і фатальні падіння. Зокрема, за каденції Леоніда Макаровича були прийняті 400 законів, в тому числі Земельний кодекс, який скасував мережу колгоспів та радгоспів і дав можливість людям розпорядитись землею на власний розсуд. Однак, мораторій на продаж землі, який юридично діяв до початку 2020 р. багато в чому обмежував ринкові відносини. Ми були однією із кількох держав світу, де було заборонено продаж земель сільськогосподарського призначення. Поряд з тим, саме в 1992 р. були затверджені Державний гімн (15 січня), 28 січня – ухвалено постанову ВРУ про Державний прапор, а 19 лютого – про Державний герб [54, с. 186].

Поряд з цим, через надзвичайно напружену внутрішньополітичну ситуацію через вихід на політичну арену донецького і дніпропетровського клану на боротьбу за владу, за каденції Л. Кравчука так і не вдалось ухвалити Конституцію України. До 28 червня 1996 р. як через відсутність потрібного державі Основного Закону, так і через відсутність декомунізації всього законодавства, наша держава жила в умовах конституції УРСР 1978 р. [11, с. 490-491].

Натомість, основною проблемою держави була фактично розвалена економіка, де через розрив контактів з іншими союзними республіками як єдиним економічним організмом, налагодження нових ринків збуту не відбулось в тих обсягах, які потребувались для держбюджету. Через відсутність стабільної національної валюти і неплавний вихід з радянської рубльової зони, Нацбанк намагався зупинити інфляцію купона-карбованця через його надмірний друк. Справа в тім, що ці папірці не були чимось підкріплені (ані товаром, ані цінними металами – І. Б.) і протягом 1993-1994 рр. загальна грошова маса, яка була у обігу зросла у 18 (!) разів. Паралельно до цієї проблеми, помічалось стрімке зростання боргів держави за енергоносії (переважно за газ) перед рф і уже восени 1993 р. він становив 2,5 млрд доларів США. Леонід Кравчук, який звик до адміністративної моделі управління соціально-економічною сферою не зміг знайти дієві рішення для реальних економічних реформ. Водночас, одним із тогочасних явищ в економіці та й загалом у масовій культурі стають т.зв. кравчучки – тачки для сумок для роздрібно́ї торгівлі на ринках та у місцях стихійної торгівлі [19].

Леонід Макарович не залишався осторонь релігійної проблеми всередині держави. Попри те, що в минулому він виконував вкрай негативні функції партійного ідеолога, після 1991 р. перший президент активно боровся за утвердження в Україні єдиної православної церкви. Він відкрито засудив розкольницькі дії «Харківського собору» від 27 травня 1992 р., де було повалено митрополита Філарета і за вказівкою Москви новим митрополитом Київським став Володимир (Сабодан). Водночас, через активну підтримку утворення УПЦ КП, новоутворену конфесію часто називали «кравчуківською» [48, с. 87].

Напередодні 85-річного ювілею патріарха УПЦ КП Філарета, в інтерв'ю Релігійно-Інформаційній службі (РІСУ) від 22 січня 2014 р. Л. Кравчук на запитання про вище згадану тезу стверджував, що: «Ставлюся я до цього абсолютно спокійно. Як хто хоче, так нехай і називає» [31]. Перший президент був активним поборником незалежної української церкви як за каденції, так і опісля. Зокрема, 8 травня 2018 р. Л. Кравчук спільно з двома своїми колегами та наступниками – Л. Кучмою та В. Ющенком у спільній заяві підтримав звернення П. Порошенка до Вселенського патріарха Варфоломія щодо отримання Томосу для створення Помісної Української Православної Церкви [16].

Перед завершенням президентської каденції, серйозно на рейтинг глави держави вплинуло його протистояння з прем'єром і экс-червоним директором Л. Кучмою. Завдяки наданим широким повноваженням законом № 2796-ХІІ від 18 листопада 1992 р., Л. Кучма міг призначати та звільняти керівників будь-якого рівня – чи то кабміну, чи то регіонального, а також видавати власні декрети на рівні закону. Ці декрети часто входили в розріз з указами Президента, а відповідно в державі ледь не настало двовладдя. Паралельно до цих подій і безпосередньо через бажання донецького клану посилити свої позиції і маніпулюючи над проблемою гіперінфляції, невикплати зарплат гірникам, в тому числі і шахтарям, протягом 1992-1993 рр. країну охоплювали багатотисячні страйки, які в час пік у червні 1993 р. зібрали 1.5 млн протестувальників [34].

На фоні того, що червневий страйк почав піднімати не лише гірників, а робочих заводів і інших знедолених людей, 17 червня 1993 р. ВРУ було прийнято відповідне рішення щодо проведення консультативного референдуму з приводу висловлення недовіри як главі держави, так і всьому парламенту. Незважаючи на те, що реалізація цього рішення була запланована на вересень того ж року, ВРУ прийняла рішення щодо проведення дострокових парламентських (27 березня) і президентських виборів (26 червня) у 1994 р. Скасування консультативного референдуму було викликане через страх повторення подій у Москві у вересні – жовтні 1993 р. де через обстріл з танків «Білого дому» загинуло 124 особи [23].

Попри те, що 26 червня 1994 р. у першому турі виборчих перегонів Л. Кравчук здобув перемогу у 37,7% проти 31,1 % у экс-прем'єра Л. Кучми, другий тур для першого президента був провальним – 52 % у Кучми проти 45% у Л. Кравчука. Ймовірно, що підтримка Рухом і самим В. Чорновілом В. Ланового дещо відняло голоси у першого керманіча у першій турі, адже підтриманий НРУ кандидат зайняв 4-ту позицію з результатом 9,5 %. Якщо глянути ці виборчі перегони по географічному принципу, то Л. Кравчук був лідером для Заходу та Центру держави, в той час як Л. Кучму підтримали переважно російськомовні регіони Сходу та Півдня. Особливо велику підтримку Л. Кучма отримав від Криму та Донбасу, де він зміг просунути тези про двомовність в державі, а також користувався активною підтримкою локальних телеканалів і друкованої преси і що не дивно – зміг залучити на свою користь московські ЗМІ [55, с. 107].

Своє президентство Леонід Макарович спільно з командою завершував гідно. Хоч і в державі була вкрай напружена ситуація в соціально-економічному секторі, були проблеми в Криму, в тому числі довкола утворення власних ВМС, зростав рівень криміногенної ситуації на місцях і не було бодай-би якоїсь стабільності, його наступник під час своєї президентської інавгурації 19 липня 1994 р. сказав: «Я віддаю належне Леоніду Макаровичу Кравчуку, який зробив перші нелегкі кроки на шляху становлення української державності» [5, с. 2].

Отже, президентська каденція Леоніда Макаровича Кравчука тривала з 5 грудня 1991 р. по 19 липня 1994 р. Вона відзначилась як численними здобутками, так і вкрай важкими прорахунками в історії поновленої держави. З одного боку – це визнання 145 державами світу української незалежності, налагодження контактів з МВФ, НАТО, ЄС і відповідно розширення ролі України в інституціях ООН, в тому числі через участь українських миротворців у врегулюванні збройних конфліктів в Африці та Європі, розбудова взаємодії з ЮНЕСКО на культурній площині і т.д. З іншого – це невирішена криза в економіці, шалена гіперінфляція через крах ринків збуту при розпаді СРСР та відсутність міцної національної валюти, правові колізії в управлінні державою і т.д.

30.2. Діяльність Л. Кравчука у відставці (1994-2022)

Закінчивши власну президентську каденцію, це не означало, що Леонід Макарович вийшов з суспільно-політичних процесів в Україні. Він як людина, яка мала великий досвід, власну стратегію та тактику реалізації власних задумів у публічному просторі не міг повністю вийти з політики. Звісно, що йому як людині яка за життя встигла очолити і парламент, і країну в ранзі президента було складно покидати важелі влади та йти на т.зв. політичну пенсію. Леонід Макарович як людина, яка втратила свій пост як один із наслідків суспільно-політичної кризи 1991-1993 рр. та активної фальсифікації результатів виборчого процесу 1994 р. не збирався здаватись. Тому й не дивно, що новою можливістю для реалізації себе знову стала Верховна Рада.

Кравчук був обраний в нардепи від Тербовлянського мажоритарного виборчого округу № 364 на території Тернопільської області і набув відповідних повноважень 25 вересня 1994 р. [3]. У порівнянні з парламентськими виборами 1990-го р., Леонід Макарович змінив локацію для своєї кампанії, адже тоді він обирався від Ямпільського виборчого округу № 39 (Вінницька область) [4]. Власне нардепом Л. Кравчук став завдяки довиборам – часте явище для виборчих процесів до Верховної Ради України в 1990-х рр. Справа в тім, що в повному обсязі парламент не обирався за перші дні відповідних виборчих перегонів. Через часті фальсифікації, вбивства окремих нардепів, втручання адмінресурсу та інші деструктивні явища, які відбувались на місцях, такі процеси як довибори могли мати місце і навіть в останній рік або кілька місяців роботи того чи іншого скликання ВРУ [62, с. 129].

Протягом цього періоду в житті і до 1998 р. про життя першого президента України відомо небагато. В той час він налагоджував для себе нові політичні контакти і певний час відійшов від великих гучних справ. Цілком ймовірно, що цьому посприяли як гучні політичні вбивства видатних політиків, в тому числі Є. Щербаня та В. Гетьмана, так і одна вкрай неприємна особиста історія [30].

Зокрема, у 1995 р. Генеральна прокуратура України відкрила кримінальне провадження за підозрілими фактами щодо збиткової діяльності компанії «БЛАСКО» акціонерного морського судноплавного концерну. Важливо, що на початок 1993 р. частка Чорноморського морського пароплавства «БЛАСКО» була близько 1% у світі, що ставило Україну на 25-те місце у рейтингу морських держав. Указом Л. Кравчука від 3 серпня 1993 р. Чорноморське морське пароплавство було ліквідовано та утворено Концерн БЛАСКО. І хоча у грудні цього ж року парламент наклав вето на цей указ, Президент видав новий указ, що дозволив компанії продовжувати роботу в обхід незгоди депутатів. Депутати на цьому не заспокоїлись і у січні 1994 р. було створено слідчу депутатську комісію у Верховній Раді, якою встановлено, що керівництво концерну «БЛАСКО» порушувало чинне законодавство й інструкції НБУ, незаконно відкриваючи рахунки в банках інших країн з метою приховати валютну виручку, при цьому рахунки в українських банках були порожніми. Таким чином компанія ухилялася від сплати податків. Та навіть більше: контракти, якими в управління іноземним судноплавним компаніям передавалися найбільше рентабельні судна були збитковими для України [12, с. 241].

І хоча основним обвинуваченим у справі був П. Курдюкін, який керував концерном з серпня 1993 р. по вересень 1994 р., і якого було згодом арештовано та засуджено, серед фігурантів наступних кримінальних проваджень був і син Президента Олександр Кравчук. Генерал Григорій Омельченко, який у той час був головою парламентського комітету у боротьбі з корупцією, оприлюднив інформацію щодо відкриття на ім'я Олександра Кравчука банківського рахунку у Швейцарії. Стверджувалося, що на цей рахунок були перераховані значні валютні кошти, отримані як «відкати» або «преміальні» за продаж українських суден. Власне саму кримінальну справу за фактами використання валютного рахунку у швейцарському банку «Schweizerische volksbank», що належав Олександрю Кравчуку, та за розкрадання в особливо великих розмірах державних коштів Генеральна прокуратура України відкрила аж у грудні 2001 р. [19].

Однак, до суду справа не дійшла. Леонід Кравчук, який був на той час експрезидентом, вважав, що дії Генеральної прокуратури були «політичним замовленням комуністів і інших зацікавлених посадових осіб». Лише у 2013 р. – через 12 років, Леонід Макарович визнав рішення про створення концерну «БЛАСКО» хибним, бо воно фактично призвело до втрати торгового флоту Україною. Вже у 2017 р. Володимир Омелян – міністр інфраструктури заявив, що справу стосовно «БЛАСКО» відновлено, триває розслідування. Станом на даний час, продовжується робота щодо відновлення ДСК «Чорноморське морське пароплавство» (BLASCO), припинено справу про банкрутство, ведеться пошук активів в Україні та за кордоном [74, с. 19-21].

Були й інші, не такі значні, але яскраві конфлікти за участю Леоніда Макаровича. До прикладу згадаємо прямий ефір ток-шоу «Свобода слова». Тоді у ході передвиборної кампанії 2010 р., у якій Кравчук виступав довіреною особою від кандидата у президенти Юлії Тимошенко, він у суперечці з лідеркою партії «Віче» і кандидаткою у президенти Інною Богословською, яка заявила, що Кравчук «годується з рук пані Тимошенко», не витримав звинувачень у продажництві й емоційно пообіцяв купити Богословську, показавши при цьому непристойний жест-лайку «від ліктя». На заяву колишнього Президента, який назвав Володимира Литвина «перебіжчиком», голова Верховної Ради у лютому 2010 року в ефірі парламентського телеканалу «Рада» також відповів емоційно та грубо, обізвавши Кравчука «політичною повією». Також Литвин порадив йому за всі зради, зроблені ним за життя, «мовчати і молити у Бога прощення» [25].

Все ж, краще повернемося до родинних зв'язків. Люди, які добре знають Леоніда Макаровича та його родину, стверджують, що його єдиний син Олександр не був помічений у кабінеті батька. Однак, це не обов'язково означає, що не було спільних справ. Ще у 2010 р. ЗМІ писали про корупційну схему, коли на валютний рахунок Олександра Кравчука було перераховано кошти у сумі 790 000 німецьких марок ніби то за те, що його батько дозволив Указом Президента акціонувати Чорноморське пароплавство, про що ми вже згадували [19].

Цікаво, що Олександр Леонідович Кравчук кілька років перебував у рейтингу «200 найбагатших людей України» журналу Фокус. А саме – у 2011 р. він зі статками у \$45,7 млн. зайняв 116 місце, а в 2014 – 167-ме. Тоді бізнесмен О. Кравчук займався аграрним бізнесом, володіючи корпорацією «Нафком Агро», яка входила у десятку найбільших землевласників в Україні та орендувала біля 200 000 гектарів сільськогосподарських угідь. Але і у цьому легальному бізнесі було не все гаразд – голова Вінницької ОДА Микола Джига у 2011 р. звинуватив компанію О. Кравчука у самовільному захопленні землі [49, с. 376].

Крім того, зі слів голови облдержадміністрації, земельні угіддя обробляли всупереч науково-обґрунтованим методам, що у майбутньому може негативно позначитися на якості ґрунту. М. Джига направив відповідний запит до прокуратури. Але це не дало відповідних наслідків - справа закінчилася «нічим». Аграрний фонд теж висунув звинувачення фірмі сина першого президента, яке полягало у завданні збитків державному бюджету держави на суму 46,5 млн. грн. Резонанс викликав також факт продажу у 2009 р. футбольного клубу «Нафком» (м. Ірпінь), який виступав у першій і другій лігах чемпіонату країни та президентом якого був Олександр Кравчук, за символічну ціну в 1 грн [25].

Повертаючись до політичної діяльності у відставці слід сказати, що у 1998 р. замість балотування по мажоритарних округах, Л. Кравчук пройшов до ВРУ 3-го скликання як № 1 у списку Соціально-демократичної партії (оновленої) (СДПУ(о)), а в 2002-2006 рр. очолював фракцію від цієї політсили у ВРУ. 3 жовтня 1998 р. він входив до політради і політбюро цієї сили [10, с. 358-361].

Дана політсила активно відстоювала інтереси як Л. Кучми (саме ця політсила висунула другого президента на вибори в 1999 р.), так і займала доволі неоднозначну позицію у внутрішньополітичному житті держави. Ігри в подвійні стандарти, зокрема в історичній пам'яті щодо вшанування як героїв ОУН та УПА, а на Сході – підтримка проектів по меморіалізації молодогвардійців в певній мірі припинились після приходу до керівництва адміністрацією президента колишнього заступника голови ВРУ (1998-2001) В. Медведчука в 2002 р. [36].

Тоді ж партія різко змінила свою риторичку з проєвропейської на проросійську і відповідно коли Л. Кравчук балотувався від блоку «Не так!» у 2006 р., партія зазнала краху – 1 % голосів з 3% необхідних для проходження в український парламент. Рекламний передвиборчий ролик цього блоку є добре відомим як через участь Л. Кравчука у ній, так і через численні «крилаті» фрази його учасників, які і зараз розбирають на меми [34].

Разом з тим, Л. Кравчук не залишався осторонь проблем держави не лише як депутат, а й як людина з великим досвідом в управлінні державою. Зокрема, як за численні заслуги в добу президентства і відповідно за участь в проведенні адміністративної реформи в м. Києві в 2001 р. його опонент і наступник Л. Кучма 21 серпня 2001 р. нагородив першого президента званням Героя України. У період між 1996 по 2020 рр. Л. Кравчук встиг стати повним кавалером ордена Ярослава Мудрого – тобто бути нагороджений своїми наступниками всіма 5-ма ступенями цієї нагороди. На 80-тиріччя він здобув Орден Свободи з рук В. Януковича (10 січня 2014 р.). За радянських часів в його нагородах були два ордени Трудового Червоного Прапора та орден Жовтневої Революції [47, с. 67-68].

Незважаючи на те, що в 2004 р. Леонід Макарович засудив Помаранчеву Революцію і відверто підтримував В. Януковича, в 2010-2011 рр. він представляв інтереси Ю. Тимошенко. Зокрема, на виборах президента України в 2010 р. перший президент був довіреною особою Юлії Володимирівни і в добу президентства В. Януковича неодноразово ставав на бік цієї політикині. Події Революції Гідності 2013-2014 рр. у візії першого президента спочатку бачились у пошуку компромісу, але в цілому – він підтримував протестуючих [33].

Початок збройної агресії росії в Криму і на Донбасі в лютому-квітні 2014 р. Л. Кравчук сприйняв як і належить кожному свідомому громадянину – з осудом та бажанням сприяти вирішенню проблеми в доступний йому спосіб. З цього періоду і до останніх днів Леонід Макарович стане однією з найбільш медійних політичних фігур минулого на телебаченні, в YouTube та в соцмережах. Цьому посприяло і збільшення інтересу населення до історії України в 1990-х рр. [29].

З врахування того, що його наступник Л. Кучма майже не дає коментарів для преси, Л. Кравчук вдало використовував кожен можливість для спілкування з пресою. В такий спосіб він зберіг як важливість себе в історії, так і мав доволі потужну медійну впізнаваність. Поряд з тим як він часто давав довгі інтерв'ю для пострадянської преси, в тому числі і для відомого українського журналіста Д. Гордона (саме йому він з 2000 по 2021 рр. дасть 10 повноцінних випусків на телебаченні та в YouTube – І. Б.), Леонід Макарович використовував її для просування власного бачення тих чи інших подій в державі. До прикладу, в січні 2016 р. він активно просував ідею про ширшу автономію для Криму і надання особливого статусу для ОРДЛО. Звісно, що такі ідеї суперечили Конституції і в неї для реалізації схожих задумів потрібно було вносити зміни. Більшість тих, хто почув схожу думку від першого президента держави осудив її і сприйняв ледь не як державну зраду. Разом з тим, серйозно такі коментарі від колишнього політика ніхто не розглядав, адже на той час він не перебував на державній посаді [28].

Черговий привід для обговорень та обурення, дав виступ Кравчука у прямому ефірі російського телебачення. 17 грудня 2020 р. він прийняв участь у телепрограмі, де заявив про участь російських найманців у конфлікті на Донбасі та сказав, що пора Путіну зупинитися та задуматися про мир. Але тут же під час ефіру він зробив комплімент кремлівській пропагандистці О. Скабєєвій – назвав її «хорошою людиною» та заявив, що дивиться її передачі із задоволенням, що викликало хвилю обурення серед українців в соціальних мережах та у ЗМІ [30].

Незважаючи на те, що президентство П. Порошенка Леонід Макарович нещадно критикував і вважав шкідливим його керівництво, адже бачив у ньому лише бізнесмена, а не політика, ідею про надання Україні Томосу підтримав як в 2015-му, так і в 2018-2019 рр. [16]. З приходом до влади В. Зеленського у травні 2019 р. Леонід Макарович всіляко підтримав цього несистемного політика. Як на свій вік, він залишався доволі працездатним діячем і тому щиро хотів посприяти новому керівнику державі у тих кроках, які були потрібні їй у пошуках стабільного миру та будівництва громадянського суспільства [49, с. 377].

З врахування того як діяльність Тристоронньої контактної групи у Мінську (ТКГ) не давала жодних потрібних для України, з 30 липня 2020 р. Л. Кравчук очолив її. На цій посаді він змінив Л. Кучму, який очолював українську делегацію в ТКГ в 2018-2020 рр. Довго перебувати в цій останній для себе ролі йому не довелося, адже по-перше – він засудив ідею про т. зв. «російських миротворців», а по друге – вважав, що Мінський формат не є ефективним для вирішення донбаського питання. З цією позицією був солідарний і В. Зеленський, який намагався спочатку замінити Мінський формат Нормандським, а згодом – проведенням Кримської платформи, яка діє і досі. Ідеї Л. Кравчука щодо обміну полоненими, проведення виборів в ОРДЛО за українськими законами весною 2021 р. та повернення українській стороні контролю над україно-російським кордоном не були реалізовані через низку очевидних причин [21].

Слід зазначити, що уже з кінця 2020-го і особливо весною-влітку 2021 р. Леонід Кравчук чітко передбачав, що росія піде на Україну повномасштабною війною. Хоч і противник відтягнув вторгнення на нашу територію майже на рік – з березня 2021 р. на 24 лютого 2022 р., Леонід Макарович був рішуче налаштований зустріти росіян зі зброєю в руках. Для цього при ньому завжди був власний пістолет. Звісно, що охорону экс-президента надійно забезпечували на заміському будинку в с. Конча-Заспа біля Києва співробітники УДО, він все ж був готовий відбиватись від ворога і особисто. Однак, починаючи з середини 2021 р. його здоров'я тільки погіршувалося [55, с. 108].

З того часу і до самої смерті перший президент проживав в м. Мюнхен (ФРН), де проходив складне лікування серцево-судинних хворіб. Він помер 10 травня 2022 р. на чужині, але перед смертю встиг зробити спільну з Л. Кучмою та В. Ющенком заяву щодо засудження російської повномасштабної агресії 27 лютого 2022 р. 17 травня першого президента було урочисто поховано на Байковій кладовищі української столиці у присутності усіх колишніх і діючого глави держави, численних українських і іноземних видатних постатей, громадськості, військових, силовиків та родини [25].

Отже, громадсько-політична діяльність Леоніда Макаровича Кравчука в добу відставки вирізнялась доволі динамічними подіями 1994-2022 рр. в нашій державі. Попри те, що в його житті були і певні періоди затишшя, він ніколи не залишався осторонь політичного життя України. Звісно, що не всі його позиції та думки збігались з позиціями громадськості, діючої влади чи опозиції. Так, він не був послідовним і радше діяв ситуативно – як позволяв час, обставини і відповідно його ситуативні союзники.

Так, навіть у відставці перший президент української відновленої держави щоразу проходив певний етап еволюції. До прикладу, якщо в 1998-2006 рр. він підтримував проросійський політикум і був у керівництві вкрай курйозної СДПУ (о), то в 2010-х рр. Леонід Макарович перебував в опозиції як до В. Януковича, так і до П. Порошенка. З іншого боку, хоч і перший український керманіч доби незалежності активно засуджував Помаранчеву Революцію, то в ході подій Революції Гідності зміг зайняти справжню громадянську позицію. Поряд з тим, його віра у пошук компромісів між владою та опозицією відійшла на другий план після початку російської агресії в Криму та на Донбасі в 2014-му р. Звісно, що його пропозиції щодо ширшої автономії Криму і про особливий статус Донбасу не могли бути зустриті з захватом, адже це суперечило нашій Конституції.

Підняття його рейтингу медійності, а також підтримка українських прагнень для отримання Томосу від Вселенського патріарха в 2015-2019 рр. дала першому президенту можливість востаннє повернутись в політику в 2020-му р. Саме тоді 30 липня 2020 р. президент В. Зеленський призначив свого попередника головою української делегації в ТКГ у Мінську щодо врегулювання Донбаської проблеми. Попри спроби Л. Кравчука змінити ситуацію на користь України, його очільництво ТКГ у Мінську в 2020-2021 рр. не дало бажаних результатів. З літа 2021 р. перший президент суттєво почав уступати силами і з того часу перебував на лікуванні у Мюнхені, де і помер 10 травня 2022 р. Його смерть співпала майже в один час з одним із підписантів Біловезької угоди – очільник білоруської Верховної ради С. Шушкевич спочив у Бозі 3 травня того ж року.

РОЗДІЛ 4. Методика використання матеріалів дослідження у шкільній та позашкільній роботі вчителя

Постать Леоніда Макаровича Кравчука у візії вищепроаналізованого нами матеріалу представляється як неоднозначна, але водночас і знакова для сучасної української історії. Без нього ми не можемо уявити перші кроки державотворення, початку встановлення численних міжнародних контактів, але водночас не можемо не згадати соціально-економічне зубожіння, політичну нестабільність та ризики початку російсько-української війни ще в 1991-1992 рр. В такий спосіб ми не лише проводимо реконструкції подій з їх здобутками і прорахунками, а й шукаємо ключі успіху для самореалізації в майбутньому. Безумовно, що не кожен з нас може стати президентом, але ми можемо враховувати чийсь досвід для того, аби здобути той чи інший потрібний нам результат при мінімальних ресурсах.

В навчальному процесі у школі життєпис першого керманіча доби незалежності можна вивчати на уроках історії України в 10-11 класах. Зокрема, якщо в 10-му класі постать Л. Кравчука як свідка епохи буде використовуватись для розуміння певних подій міжвоєнного часу і Другої світової війни (1939-1945) на території України, то на уроках історії України в 11-му ми будемо розглядати його як одну із ключових фігур у процесах 1980-2010-х рр.

В цім сенсі є можливість використати на практиці як біографічний метод на уроках історії, так і сприяти розвитку в учнів інформаційної, хронологічної, аксіологічної, логічної, просторової і відповідно – економічної (підприємницької) компетенції [91, с. 28]. Саме на останній предметній компетенції можна зробити акцент при вивченні основних причин та наслідків соціально-економічної кризи в Україні після розпаду СРСР в 1990-х рр. Також, тут відкривається можливість через проектне навчання поглянути на альтернативні версії змін щодо цієї проблеми, побачити різницю між плановою та ринковою економіками, досягнути проблему приватизації і водночас знищення стратегічно важливих підприємств для України, розглянути проблему міцної національної валюти і т.д.

Важливо зазначити, що проблема вивчення біографії першого українського президента є корисною і для розуміння процесів 1950-х рр. До прикладу, його спогади про похорони Сталіна і пізнішу десталінізацію, а також долучення Криму до України можуть відобразити настрої українців і їх бачення тодішніх процесів у призмі очевидців. Зокрема, при роботі з джерелами можна використати уривок із інтерв'ю Л. Кравчука Д. Гордону від 30 червня 2020 р. [29].

Повністю демонструвати цей матеріал не слід і тому краще обирати потрібні фрагменти через тайм-коди або вирізати їх через відповідні відеоредактори. Зауважимо, що оскільки інтерв'ю є російськомовне, за бажання учнів можна як залишити його без субтитрів, так і увімкнути їх. На прикладі цього ж матеріалу можна зробити акцент на тому, що до 2022 р. саме через впливових журналістів та через недостатню увагу до інформаційної політики держави в Україні була проблема русифікації інформаційного простору через страх вітчизняних інфлуенсерів втратити свої аудиторії та кількість переглядів на рейтингових соцмережах [20].

Для порівняння, можна спробувати знайти більш ранні інтерв'ю Леоніда Макаровича для Д. Гордона, де можна буде простежити еволюцію політичних поглядів, зміни ставлення першого президента до одного і того ж явища, історичної події, постаті чи власних дій на посту глави держави. Щоб якісно візуалізувати такий задум, слід спробувати запропонувати учням зробити на основі цитат за різні роки життя діяча інфографічний постер [64, с. 68-69].

Також, інфографіку про життєпис першого президента можна використати при поясненні нового матеріалу в ході вивчення теми уроку в 11-му класі з Історії України «Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р.». До прикладу, можна взяти як готові матеріали з порталів «Рух Чесно», «Радіо New Voice», «Слово і Діло», «Радіо Свобода» і ін., або ж підготувати такий матеріал власноруч за допомогою сервісу «Canva». Власне через розгляд крізь призму інфографіки постатей минулого і пошуку аналогії з сучасним, можна спроектувати найближче історичне майбутнє [60, с. 311].

Процес виборчих перегонів за крісло глави держави як в 1991-му р., так і в 1994-му р. можна вивчати як за допомогою таких методів і прийомів як «Коло ідей», «Мікрофон», «Займи позицію» і ін. Зокрема, можна спробувати через останній названий нами метод відтворити одне із засідань уряду спільно з українським президентом Л. Кравчуком в 1992 р., де активно обговорювалась поточна ситуація в Криму. Клас можна розділити на представників кабміну (прем'єр-міністр, міністри внутрішніх справ, оборони, економіки, віце-прем'єри з ряду стратегічних напрямків і т.д.) та на адміністрацію президента, включно з главою держави – президентом, де кожен із представників влади буде пропонувати власні ідеї щодо боротьби з сепаратизмом в силовий, економічний, правоохоронний, інформаційний і інші способи. В даному випадку, учень в ролі Л. Кравчука повинен не лише розглянути кожен із варіантів, а й висловити власну думку. В кінцевому результаті, пропонується стратегія рішень, де потрібно обрати один із трьох варіантів – негайна реалізація, поетапна протягом року, розпланована до кінця каденції ВРУ та президента в цілому. Переможе той запропонований варіант, який отримає найбільшу підтримку учнів [94, с. 189].

Для огляду проблем релігійної ситуації в державі в 1991-1994 рр., ми можемо запропонувати для аналізу як автентичну хроніку з церковних зібрань вищого духовенства УАПЦ в 1991-1994 рр., так і інтерв'ю Леоніда Кравчука для Релігійно-інформаційної служби України від 22 січня 2014 р. На основі джерел, перед учнями можна поставити ряд наступних запитань:

— Чому прийнятий 20 серпня 2024 р. Закон України №8371 про заборону релігійних організацій, пов'язаних з Російською православною церквою не міг бути ухвалений за каденції Л. Кравчука і його наступників до 2024-го р.?

— Як відреагував Леонід Макарович як глава держави і Верховна Рада України 12-го (1-го) скликання на рішення «Харківського собору» від 27 травня 1992 р., які понесли за собою розкол православної церкви на території України і утворили таким чином Московський патріархат?

— Чи готова була Україна в 1990-х р. позбавитись РПЦ?

— Чому УПЦ КП в 1990-х рр. опоненти першого президента часто називали «кравчуківською»? [90, с. 462-464].

Не менш важливими для аналізу є події щодо передачі клейнодів УНР в екзилі з рук останнього президента УНР М. Плав'юка в руки Л. Кравчука та глави уряду В. Фокіна 22 серпня 1992 р. в Маріїнському палаці – офіційній резиденції українського президента у Києві. Незважаючи на те, що ліквідація ДЦ УНР як уряду України в екзилі і передача символів влади новоутвореній державі мала вкрай вагомим значення для державності, через важку соціально-економічну ситуацію в країні, подія залишилась непомічена для широкого загалу [76, с. 170].

Для безпосереднього вивчення цієї події в ході уроку з історії України в 11-му класі «Державотворчі процеси. «Партія влади». Особливості багатопартійної системи» можна залучити хроніку з дійства завершення цієї церемонії у палаці «Україна» за участю як делегації ДЦ УНР на чолі з М. Плав'юком, так і президента України Л. Кравчука, прем'єр-міністра В. Фокіна, представників уряду, депутатів ВРУ і 2000 делегатів від Всесвітнього форуму українців. Через представлений фрагмент на YouTube-каналі 5-го каналу на 34 секунди, якого достатньо для демонстрації в ході уроку, можна поставити наступний блок запитань:

- яке значення мала ця подія для української історії?
- якими були історичні передумови для цих подій?
- чому і досі в головному законі держави – українській Конституції немає слів про те, що держава Україна є правонаступником УНР?
- чи боялась українська влада у Києві проведення такої церемонії?
- яким аргументом керувався Л. Кравчук щодо власного страху про поспішність такої церемонії для України?
- чому церемонію з передачі клейнод ДЦ УНР українській владі постійно переносили? [39]. Також, на основі цього матеріалу учні можуть змонтувати короткий документальний фільм про взаємодію офіційного Києва і ДЦ УНР протягом 1991-1992 рр.

В межах того, як сприймається історія України на зорі поновленої незалежності, часто можна почути фразу про «Перехрестя, де ми звернули не туди». Часто її застосовують у двох випадках – при згадці про результати виборів 1991 р. та про вибори 1994 р. В обох випадках участь у цих змаганнях брав Леонід Кравчук. Якщо у першому він зміг перемогти опозиційного кандидата В. Чорновіла, то у других для себе президентських виборах – програти Л. Кучмі. З цих причин, в межах навчального процесу слід сконцентрувати увагу учнів на вивченні цих виборчих процесів [23-24].

Зауважимо, що це можна використати як в межах уроків з історії України в 11-му класі, так і в ході уроків з правознавства. Якщо ж ми вивчаємо виборчу президентські кампанії 1991 та 1994 рр., тут ми можемо використати одразу кілька корисних можливостей. До прикладу, можна змодельовати проведення теледебатів між Л. Кравчуком та В. Чорновілом в прямому ефірі УТ-1. Хоч історично таких дебатів осінню 1991 р. не було, а їх моделювання – це можливість поглянути на можливий розвиток подій у тім випадку, якби вони відбулись. Один із учнів бере на себе роль Л. Кравчука, інший – В. Чорновіла. За кожен сказану позицію на дебатах, учні віддають свої голоси на анонімній основі (той чи інший кандидат) через анонімне голосування в Телеграм (в чаті або спеціально створеній групі). Переможе той кандидат, який найбільш переконливо вів свою кампанію.

На такій ж основі можна провести моделювання теледебатів між Л. Кравчуком та Л. Кучмою, які і справді відбулись в 1994 р. Тут можна не лише спробувати відтворити реальні події, а й як в попередньому випадку – спробувати змінити їх хід та результат. Також, можна через той же Телеграм провести вибори – поставити шорт-лист кандидатів станом на 1991 та 1994 рр. Клас без участі вчителя проводить на анонімній основі опитування всередині чату та спостерігає за результатом опісля голосу останнього учасника. Ці результати можна порівняти з реальними результатами тих процесів, показати яку роль має агітація на виборців і запропонувати учням написати коротке есе (на 1-2 сторінки) про власний вибір на виборах того ж 1991 р. чи 1994 р. [89, с. 48-58].

Для розвитку просторової компетенції у співставленні з інформаційною та логічною можна взяти до уваги карту України за результатами обох виборчих кампаній 1991 та 1994 рр. Працюючи з цими картами, учні можуть дати відповіді на наступні запитання:

— чому Галичина в 1991 р. підтримала В. Чорновіла, а в 1994 р. – Л. Кравчука?

— які регіони майже не змінювали позицій у підтримці першого президента в ході обох його виборчих кампаній?

— чи важливими були зустрічі з виборцями для кожного із кандидатів в президенти?

— чи варто погоджуватись з останнім актуальним опитуванням КМІС, яке було проведене у листопаді-грудні 2023 р., що з результатом в 74 % в наш час би переміг В. Чорновіл проти 13 % у Л. Кравчука? [18].

Також, проблему передвиборних дебатів можна активно вивчати і в ході роботи з суспільним надбанням. Зокрема, перед учнями можна покласти проблемне запитання, де відповідь можна буде дати лише наприкінці уроку – «Чому дебати 1994 р. у порівнянні з дебатами 2019-го р. так і залишились непоміченими?». Зокрема, наші учні можуть не лише краще розвинути критичне мислення, а й побачити їх бачення цих подій, навчити наших вихованців вміти публічно виступати, відстоювати власну думку, формувати власну позицію з метою впливу на ту чи іншу аудиторію слухачів, виборців, однодумців і т.д.

Загалом, якщо ми говоримо про дебати на уроках історії в сенсі вивчення такої історичної постаті як Л. Кравчук, їх можна також проводити і не лише на тему президентських виборчих кампаній. До прикладу, це можуть бути дебати між ним як представником ЦК КП (б) У та одним із лідерів Народного руху, реконструкція подій щодо підписання Біловезької угоди 8 грудня 1991 р., одне із засідань Верховної Ради в 1990-1994 рр., української групи в ТКГ у Мінську в 2020-2021 рр. і ін. Безумовно, що у кожному із випадків потрібно дотриматись як знань про ту чи іншу подію, так і показати ті чи інші її можливі кінцівки [21].

Не менш важливими для аналізу постаті Л. Кравчука є його численні прорахунки. Зокрема, укладення невігідних угод в Дагомисі та Масандрі в 1992-1993 рр. щодо поділу майна ЧФ СРСР і питань ядерного роззброєння України слід виділити у окремій стрічці часу з короткостроковими та довгостроковими наслідками для обороноздатності держави в 2014-2024 рр. Водночас, як питання поділу Чорноморського флоту, так і ядерного роззброєння України можна розділити на дві окремі стрічки часу. Зокрема, якщо у випадку з флотом ми можемо простежити усі його етапи створення, в тому числі і внесок у це питання Леоніда Макаровича, то питання з ядерним роззброєнням матиме набагато більше негативу, аніж якогось позитиву при формуванні стрічки часу [36].

Найкращий варіант при конструкції таких проєктів є безпосередня командна робота протягом всього уроку. Учні не лише будуть доповнювати хронологію подій в нашій історії по кожній з тем від 1991 по 2024 рр., а й розкриватимуть себе як ті особистості, які вміють вести дискусії, наводити аргументи та контраргументи, працювати з джерелами, в тому числі з фото, відео-хронікою, записами телевізійних та радіопередач з того часу, прикріплювати цитати з виступів перших осіб, в тому числі і досліджуваної нами постаті. Зокрема, окрему стрічку часу можна виділити відносно еволюції поглядів Леоніда Кравчука щодо його позицій в питаннях ядерного роззброєння. Тут можна взяти не лише цитати з інтерв'ю, публічних виступів, участі в ток-шоу чи з його книг, а й поглянути на позиції думок видатних постатей з України і іноземних держав на дії першого президента в той чи інший період його громадсько-політичної діяльності.

Загалом, таку еволюцію Л. Кравчука як політика та громадського діяча можна було відстежити не лише в призмі ядерного питання. Також, було б актуально простежити його погляди в проблемах Криму і Донбасу, релігійних відносин в 1980-1990-х рр., його еволюція від партійного функціонера до глави держави та що головне – діяльність у відставці. Це може бути не лише стрічка часу, а й якісна серія інфографічних зображень на таку тему чи скажімо добре продумана короткометражна нарізка відео з діячем [60, с. 312].

Слід зауважити, що при вивченні відомих імен в нашій історії є також велика проблема і щодо пам'яті про них. Звісно, що говорити про якісь комплексні заходи щодо вшанування першого українського президента ще рано – пройшло лише 2 роки з дня його кончини. Тим не менш, саме в ході позакласної роботи вчителя з учнями, в тому числі в ході гурткових занять, можна спробувати зробити певні кроки у цій сфері. До прикладу, з врахування того, що саме указом Л. Кравчука Івано-Франківський державний педінститут було реорганізовано в ПНУ імені Василя Стефаника 26 серпня 1992 р., можна зібрати думки очевидців про ці процеси. Учні за сприяння вчителя можуть зібрати спогади у викладачів старшого покоління, яке брало активну в розвитку вишу в 1990-х – поч. 2000-х рр., а також опитати своїх батьків, серед яких було багато тодішніх студентів нашого університету.

Через запис усної історії учні можуть провести як історичні паралелі, так і зосередити свою увагу на маловідомих сторінках з літопису краю чи цілої країни. Дослідниця О. Дрогобицька акцентує, що в ході написання конкурсних робіт для конкурсів у системі МАН, використання записаних учнями усних історій збагачує ту чи іншу їх працю та надає текстам емоційну насиченість [89, с. 66]. Тому проектуючи конкурсну роботу для МАН, ми можемо запропонувати учням тему «Президент України Леонід Кравчук у спогадах своїх виборців». Для запису спогадів учні можуть опитати як своїх рідних, так і сусідів, родичів і т.д. Важливо, що з врахування обмеження у обсязі цієї роботи, варто краще взяти в кожного з респондентів короткий коментар щодо трьох питань:

- чим їм запам'яталась епоха Л. Кравчука?
- що їх мотивувало голосувати за нього чи проти нього в 1991-му та 1994-му рр.?
- чи потрібні Україні в стані війни такі люди як Леонід Макарович?

В такому ключі можна побудувати структуру всієї конкурсної роботи. Також, у межах цього ж учнівського дослідження можна спробувати провести коротке соціологічне опитування щодо ставлення респондентів до діяча.

Окремі події з життєпису першого керманіча поновленої незалежності можна подати і для конкурсної учнівської роботи з правознавства. До прикладу, в ході аналізу подій з передачі клейнодів ДЦ УНР від президента УНР в екзилі М. Плав'юка Л. Кравчуку 22 серпня 1992 р., можна підняти проблему щодо встановлення законодавчого закріплення нашої держави як правонаступниці УНР. В ході цього дослідження наш учень/учениця повинні обґрунтувати доцільність такого кроку, пояснити чому така поправка до Конституції України є важливою і чому варто з погляду на вищезгадану подію добитись цих дій від парламентарів як вітчизняних законотворців. Власне в цій роботі будуть підніматись питання конституційного будівництва, яке хоч і здійснюється виключно в мирний час, але дає змогу фіксувати критично важливі моменти як для сучасності, так і для історії. Можливо в майбутньому така пропозиція в конкурсній роботі, яку можна переформувувати у повноцінну наукову статтю буде врахована для законопроєкту у парламентському комітеті з питань правової політики [76, с. 169-170].

Не менш цікавими будуть і екскурсії маршрутом української незалежності. Як приклад, під час екскурсії Івано-Франківськом можна було завітати до музею історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, де можна було б ознайомитись з документами по реорганізації нашої альма-матер з педінституту у виш національного значення зі статусом університету. Особливо це цікаво буде тим учням, які планують поступати до ПНУ. Також, цю екскурсію можна якісно спланувати в рамках проведення профорієнтації у співпраці викладачами з факультету історії, політології і міжнародних відносин [30].

В межах профорієнтації можна продемонструвати як відомих випускників нашого факультету, так і представити почесних професорів університету, в тому числі і Л. Кравчука. До прикладу, через ілюстративний постер з найцікавішими фактами про першого президента і його зв'язки з Прикарпаттям можна зробити якісний ефект для успішної реклами серед наших потенційних вступників. Звісно, що однією серією якісної інфографіки про видатних діячів для такого заходу не достатньо, але все ж – це доволі дієвий засіб для заохочення [60, с. 312-313].

Отже, ми бачимо, що можливостей для формування якісної методики вивчення постаті Леоніда Кравчука як громадсько-політичного діяча і в тому числі – першого українського президента є більше, ніж достатньо. Цьому активно сприяють як сучасні можливості електронних сервісів, так і власне покращення методики викладання історії в школі як методистами, так і нами – студентами. З врахування того, що він відійшов у вічність лише 2 роки тому, актуальність пошуків методичного інструментарію для вивчення його життєпису та діяльності лише збільшується.

Вивчення постаті першого президента України на уроках історії в школі є важливим для формування національної ідентичності та розуміння витоків сучасної української державності. Учні, вивчаючи його діяльність, можуть глибше зрозуміти, як було закладено фундамент для незалежної України та які виклики стояли перед країною на початку її самостійного шляху. Аналіз громадсько-політичної діяльності нашого першого президента допоможе нашим учням критично осмислювати історію, обговорювати досягнення та виклики, з якими стикалася Україна в перші роки поновленої незалежності. Це сприяє розвитку критичного мислення, допомагає робити власні висновки на основі історичних фактів і розуміти складність процесів, які формували сучасну Україну.

Як у випадку роботи з джерельною базою, так і з позиціями істориків, політологів та сучасників першого гаранта, важливо сформувані у учнів погляди на людину, де «волиняка перемиг комуняку». В такий спосіб можна було б стерти певні ідейні стереотипи про те, що справжній патріотизм кувався лише галичанами, а також привернути більшу увагу до ролі Волині як регіону в українській національній історії. Водночас, вивчаючи президентські здобутки, варто враховувати і численні прорахунки, які не дали можливості Леоніду Макаровичу виконувати свої повноваження включно до 1995 р. Як на прикладі першої президентської кампанії 1991 р., так і на прикладі виборчих перегонів 1994 р. учням важливо демонструвати вічну проблему самовдосконалення, пошук всіх за і проти при здійсненні вибору, а також – привчати їх до лідерства.

ВИСНОВКИ

Отже, в межах тих джерельних матеріалів та нашарувань історіографії щодо обраної нами теми, нами були зроблені наступні підсумкові судження. По-перше, постать Леоніда Макаровича Кравчука (10.01.1934-10.05.2022) є достатньо відомою для пересічних українців і часто асоціюється з «кравчучкою» — візком на коліщатках для перевозу громіздких сумок з різноманітним товаром для збуту на базарі та у місцях стихійної торгівлі. Поряд з тим, окрім цього символу його епохи, згідно опрацьованих нами джерел та історіографії перед нами постає доволі потужна постать на тлі епохи, яка розтягнулась у 88 років земного життя. Воно було доволі нелегким, але насиченим на різні цікаві і не дуже життєві моменти, вагомими для держави рішеннями, висловленими думками та припущеннями, не до кінця зрозумілими для соціуму поступками і водночас не зовсім прозорими відносинами зі своїми наступниками по президентській владі.

По-друге, Леонід Макарович тільки неповних 4 роки з 5 закріплених у конституційнім договорі і конституції 1978 р. зі змінами був власне українським президентом як главою держави. Його кар'єрний шлях починався з підробітків у власному господарстві дитиною, еволюціонував до натурщика для київських скульпторів і художників, пройшов непросту дорогу від студента до кандидата економічних наук з доволі непростюю і ініційованою ним же темою, від інструктора та лектора і до голови Верховної Ради і Президента України.

По-третє, його життєвий принцип у пошуку компромісів з одного боку посприяв уникненню кривавих репресій та збройної революції у подіях 1989-1990-го рр., що відповідно отримало від представників Народного Руху України характеристику як «ходіння поміж крапельками». З іншого – він не давав чіткості у вирішенні надвагомих політичних питань всередині держави, соціально-економічна ситуація, яка вимагала термінових рішень так і не була вирішена, а нахили до адміністративної економіки в умовах ринкової і дали відповідні наслідки для населення та держави в цілому.

Чи може ми бути згодні з тезою «волиняка переміг комуняка?». Звісно, що так! А по іншому бути і не могло, адже навіть вийшовши на найвищі ешелони української радянської влади, Леонід Макарович залишався «неблагонадійним». Можливо це слідувало як з загибелі в ході радянських репресій початку 1940-х рр. його дядька Митрофана, так і через його життя в умовах німецької окупації Рівненщини 1941-1944 рр. Багато в чому зіграла роль його формування як особистості в умовах повоєнних лихоліть та вкрай неоднозначних процесів десталінізації. Тому й не дивно, що саме завдяки цій внутрішній перемозі Л. Кравчука над собою, Україна змогла отримати достатню кількість голосів 24 серпня 1991 р. для того, аби поновити свою незалежну державність. Той самий 4-й універсал Центральної Ради 22 січня 1918 р. знову став актуальним для країни, яка скидувала з себе майже 75-літнє ярмо комунізму. Леонід Кравчук є не лише батьком української незалежності, а й одним із трьох розвалювачів червоної імперії 8 грудня 1991 р.

Поряд з тим як він переміг на виборах 1 грудня 1991 р. всього лише за один тур, у нашій соціумі часто було питання уже після 1999 р. – а чи повернули ми в правильний поворот? І справді – результати опитування КМІС від 25 грудня 1991 р. показували, що Леонід Макарович у випадку можливості змінити історію людству президентом 33 роки тому б не став. Однак, чи був би кращим для України як гарант Конституції В'ячеслав Чорновіл – питання складне і дискусійне. З іншого боку, історія не має зворотньої дії як і будь-який закон України та відповідно такі питання можуть бути лише у візії праць Д. Шурхала.

Леонід Кравчук багато в чому для нас асоціюється з його цитатою «Маємо те, що маємо». Це не лише відображення його оцінки довколишньої ситуації, а й критика невирішених проблем у державі наступниками по президентській каденції. Його поразка на виборах 1994 р. і досі не є неоднозначна – з одного боку, він переміг у першому турі. Проблема програшу у другому турі визначилась саме через небажання першого президента вдаватись до гучного популізму та йти на відвертий союз з Москвою на останківських телеканах, що і зробив його візаві.

З огляду на ці вибори у сьогоднішні, ми моментами ставимо те ж питання як і до результатів кампанії 1991 р. – а чи точно ми повернули туди, куди потрібно? Ніби й так – саме за Л. Кучми в державі настала економічна стабільність, відбувся надвисокий ріст зарплат і рівня ВВП, було остаточно закрито проблему ядерного роззброєння та поділу колишнього ЧФ РФ і т.д. Однак, відверта проросійськість, замовні вбивства впливових політиків Є. Щербаня, В. Гетьмана, В. Чорновіла та журналіста Г. Гонгадзе в 1995-2000 рр. – ось ціна авторитарної стабільності, яка була переможена лише в ході Помаранчевої Революції 2004 р. Той факт, що її засудив Л. Кравчук не зашкодив йому у підтримці Революції Гідності в 2013-2014 рр. Хоч він другий Майдан підтримав не одразу, але все ж – він не залишився осторонь проблем всередині держави в ході гібридної агресії росії проти України в Криму і на Донбасі в 2014-2021 рр.

В якій мірі Україна простила йому участь у роботі СДПУ (о) в 1998-2006 рр., забули і його відверті союзи з Медведчуком та пряму співпрацю з Л. Кучмою в кінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. і його вкрай зволікаючу позицію при прийнятті Клейнодів УНР від М. Плав'юка 22 серпня 1992 р. Але чи була та рішучість такою, яка була потрібна йому в 1990-х? Звісно, що будучи у літах та розмінявши восьмий десяток життя, Леонід Макарович в 2014-2022 рр. радше був медійною особистістю, яка гостро критикувала П. Порошенка і водночас гучно підтримував прихід до влади В. Зеленського. Можливо саме така позиція першого президента відносно шостого дозволила йому хоч і недовго, але спробувати себе у очільництві української групи у ТКГ у Мінську в 2020-2021 рр.

Незадовго до початку повномасштабної війни росії проти України (2022 – н.ч.), він засинав лише зі зброєю в руках, адже знав, що ворог от-от здійснить свій найкривавіший в історії злочин. Однак, першому українському керманічу пощастило уникнути цієї участі і спокійно відійти у світи 10 травня 2022 р. та бути похованим з усіма урочистостями на Байковій кладовищі. Сьогодні там стоїть красивий білий надмогильний мармур, а на його честь в ході нового етапу декомунізації уже є перші вулиці, провулки і може ще будуть населені пункти.

Смерть Леоніда Кравчука в якійсь мірі дала можливість для того, щоб комплексно завершити цю працю у відповідних часових рамках та комплексно зайнятись методичним інструментарієм по роботі над цією темою. Вироблений нами методичний підхід для вивчення постаті Леоніда Кравчука на уроках історії України в 10-11 класі дозволяє не лише поглянути на нього як приклад успіху, а й краще осягнути умови епохи, де він жив та здійснював свою активну громадсько-політичну діяльність.

В пропонованих нами методах і прийомах нами була зроблена спроба відтворити найбільш гнучні варіації для роботи з джерелами, картами, матеріалами ЗМІ та соціологічних опитувань, створювати якісні можливості для розвитку критичного мислення, уміння відстоювати власну думку та переконувати свого опонента у власній правоті і т.д. Не менш важливою складовою у виокремленому інструментарії є і позакласний сегмент. Це не лише локальні екскурсійні можливості по Прикарпаттю, а й пошук якісно нових тем для конкурсних учнівських робіт у системі МАН.

Вивчаючи постать Леоніда Макаровича Кравчука, діти зможуть більш критично підходити до аналізу подій 1989-1994 рр., усвідомлювати проблему політичного вибору, в тому числі як в епоху будівництва державності, так і в добу кучмізму. Постать першого президента є показовою і в тому плані, що у учнів є можливість відстежити формування особистості, еволюцію політичних поглядів, найвищі злети і падіння як через інфографіку, так і через зроблений в рамках проекту короткий документальний фільм з власними коментарями учнів стосовно досліджуваного нами діяча. Правда не тільки матеріали ЗМІ чи скажімо історіографія буде визначальною для роботи над темою для наших учнів. Доволі важливо показати і еволюцію змін ставлення до першого президента у соціумі – як у 1991 р., так і в 1994 р. та як його бачать в історичних паралелях з теперішнім повномасштабним вторгненням. Хоч і небагатьом з наших вихованців доведеться взяти участь у роботі вищих ешелонів влади, але кожен з них може вдаватись «ходіння поміж крапельками» і водночас бути по-справжньому рішучим лідером.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО). ф. 740. Оп. 1. Спр 8. арк. 220. Запис про народження Леоніда Макаровича Кравчука 10 січня 1934 р. в с. В. Житин. URL: <https://t.me/c/1614546325/375>
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 4636. Арк. 6. Постанова Верховної Ради України № 1929-ХІІ «Про припинення повноважень народного депутата і Голови Верховної Ради України Кравчука Л. М.», підписана Головою Верховної Ради І. Плющем. 5 грудня 1991 р. URL: <https://tsdavo.gov.ua/vystavky/personaliyi-vystavky/jomu-vypalo-buty-bilya-derzhavnogo-kerma-na-krutomu-povoroti-istoriyi-vystavka-arhivnyh-dokumentiv-do-vshanuvannya-pamyati-pershogo-prezydenta-nezalezhnoyi-ukrayiny-leonida-kr-2/>
3. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). ф. 1. оп. 28. спр. 190. арк. 79. Облікова картка народного депутата України від Кравчука Леоніда Макаровича Тереховлянського виборчого округу № 364 Тернопільської області. 28 вересня 1994 р. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/jomu-vypalo-buty-bilya-derzhavnogo-kerma-na-krutomu-povoroti-istoriyi-vystavka-arhivnyh-dokumentiv-do-vshanuvannya-pamyati-pershogo-prezydenta-nezalezhnoyi-ukrayiny-leonida-kr/>
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). ф. 1 оп. 31-ос. спр. 383. арк. 47 Облікова картка народного депутата Української РСР Кравчука Леоніда Макаровича від Ямпільського виборчого округу № 39 Вінницької області. 5 березня 1990 р. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/jomu-vypalo-buty-bilya-derzhavnogo-kerma-na-krutomu-povoroti-istoriyi-vystavka-arhivnyh-dokumentiv-do-vshanuvannya-pamyati-pershogo-prezydenta-nezalezhnoyi-ukrayiny-leonida-kr/>

Газетна періодика

5. Виступ Президента України Леоніда Кучми з нагоди складання присяги на вірність українському народові на урочистому засіданні Верховної Ради України 19 лип. 1994 року. *Голос України*. 1994. 21 лип. С. 2.
6. Кравчук П. Кравчук А. «У 1942 році Леонід Кравчук із товаришем наколядували 40 карбованців». *Волинь*, 2018. № 6 (16 401). 25 січня. С. 8.; № 8. 1 лютого. С. 11.

Спогади

7. Кравчук Л. М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. К.: Інтеллект, 2001. 192 с.
8. Кравчук Л. М. Одна Україна, єдиний народ (Політичні роздуми над записами в щоденнику). Х: Фоліо, 2010. 542 с.
9. Кравчук Л. М. Перший про Владу. Фонд "Перспективна Україна", Всеукр. фонд сприяння міжнар. спілкуванню "Українське Народне Посольство" ; запис., упорядк. і літ. опрац. Іван Капсамун. Київ, 2018. 337 с.
10. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. 392 с.
11. Кучма Л. Україна — не Росія. М.: Время, 2003. 560 с.
12. Мусієнко Г. Україна для українців. Хто за і проти? К. 2003. 432 с.
13. Чемерис В. Президент. Київ: СВЕНАС, 1994. 464 с.

Законодавство

14. Закон Української РСР «Про Президента Української РСР» від 05.07.1991 № 1295-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text>
15. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 9 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text

Опубліковані матеріали

16. Автокефалія для української церкви: экс-президенти підтримали звернення Порошенка. *УНІАН*, 8 травня 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2456412-avtokefalia-dla-ukrainskoi-cerkvi-eksprezidenti-pidtrimali-zvernenna->

[porosenka.html](#)

17. Баркар Д. Президент фігурує у кримінальній справі: під які розслідування потрапляли попередники Зеленського. *Радіо Свобода*, 13 серпня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30107665.html>

18. Більшість українців на виборах Президента у 1991 році обрали б Чорновола, а не Кравчука. *Укрінформ*, 25 грудня 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3804622-bilsist-ukrainciv-na-viborah-prezidenta-u-1991-roci-obrali-b-cornovola.html>

19. Боднар П. Гарасим А. Алгоритми краху. Які скандали згубили українських президентів. *Тексти: статті*, 28 грудня 2021. URL: <https://texty.org.ua/articles/105231/alhorytmy-krahu-yaki-skandaly-zhubyly-ukrayinskyh-prezydentiv/>

20. Булатнікова Д. Коли інфлуенсери в соцмережах заговорять українською? Можливо, вже скоро. *Детектор-медіа*, 1 квітня 2021. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/26980/2021-04-01-koly-influensery-v-sotsmerezhakh-zagovoryat-ukrainskoyu-mozhlyvo-vzhe-skoro/>

21. Голуб А. Ніколи знову. Як Мінський процес гальмував розвиток України. *Український Тиждень*, 2022. URL: <https://tyzhden.ua/nikoly-znovu-iak-minskyj-protses-halmuvav-rozvytok-ukrainy/>

22. До Брюсселя чи до Москви: перші закордонні візити президентів України. *Аналітичний портал Слово і Діло*, 4 червня 2019. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/06/04/infografika/polityka/bryusselya-chy-moskvy-pershi-zakordonni-vizyty-prezydentiv-ukrayiny>

23. Золотарьова Я. Історія виборів: дострокові вибори Президента України у 1994 р. *Опора*, 2021. URL: <https://www.oporaua.org/article/vybory/22993-istoriia-vivoriv-dostrokovy-vibori-prezidenta-ukrayini-u-1994-rotsi>

24. Золотарьова Я. Історія виборів: перші вибори Президента України. *Опора*, 2021. URL: https://www.oporaua.org/article/vybory/election_history/22947-istoriia-vivoriv-pershi-vibori-prezidenta-ukrayini

25. Коріновська А. "Завдяки своїй мудрості він був по-особливому веселим". Яким згадують Леоніда Кравчука і що він зробив для України. *Суспільне Новини*, 11 травня 2022. URL: <https://suspilne.media/238032-zavdaki-svoij-mudrosti-vin-buv-po-osoblivomu-veselim-akim-zgaduut-leonida-kravcuka-i-so-vin-zrobiv-dla-ukraini/>
26. Котубей-Геруцька О. Від "Союз нерушимый" до "Одна Україна, єдиний народ". Якою людиною був Леонід Кравчук. *Суспільне Новини*, 10 січня 2023. URL: <https://suspilne.media/culture/239954-vid-souz-nerusimyj-do-odna-ukraina-edinij-narod-akou-ludinou-buv-leonid-kravcuk/>
27. Кравчук приїхав у Біловезьку пущу «на білому коні» – Шушкевич. *Радіо Свобода*, 8 грудня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28162050.html>
28. Кравчук. Вербування КДБ, похорон Сталіна, Брежнєв, Горбачов, п'яний Єльцин, Путін. *В гостях у Гордона*, 30 червня 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0tKToc-rSNM&t=360s>
29. Кравчук: Я би сказав Путіну: "Я зробив висновок, що вам подобається смерть людей. Раджу вам змінити свої погляди або піти". *Гордон*, 29 травня 2020. URL: <https://gordonua.com/ukr/publications/kravchuk-ya-bi-skazav-putnu-ya-zrobiv-visnovok-shcho-vam-podobatsya-smert-lyudey-radzhu-vam-zmniti-svo-poglyadi-abo-pti-1500945.html>
30. Леонід Кравчук: ідеолог комунізму, який приніс Україні незалежність. *BBC News Україна*, 10 травня 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38443968>
31. Леонід Кравчук: Україні пощастило мати пастирем патріарха Філарета. *РІСУ*. 22 січня 2014 р. URL : https://risu.ua/leonid-kravchuk-ukrajini-poshchastilo-mati-pastirem-patriarha-filareta_n106915
32. Мартинюк О. «Простий у розмові та розсудливий»: яким Леоніда Кравчука запам'ятали в рідному селі. *Радіо Трек*, 17 травня 2022. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/prostiy-u-rozmovi-ta-rozsudliviy-yakim-leonida-kravchuka-zapam-yatali-v-ridnomu-seli-foto-video_288651.html
33. Піддубний М. Перший пішов першим. Яким було життя президента

України Леоніда Кравчука. *New Voice: сюжет*, 2022. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/ukrajina-v-yes-mihaylo-podolyak-rozkritikovav-ideyu-makrona-pro-alternativu-yevrosoyuzu-dlya-ukrajini-50241049.html>

34. Рогоцький В. Президент, в якому «волиняка переміг комуняку»: невідоме про Леоніда Кравчука. *Волинь*. 23 травня 2022. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/215555-prezydent-v-iakomuvolyniaka-peremih-komuniaku-nevidome-pro-leonida-kravchuka>

35. Рябенко С. Паперовий «вождь» з сесійної зали: як декомунізували Верховну Раду. *Історична Правда*, 28 грудня 2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/28/158741/>

36. Смірнов Ю. «У Кравчука волиняка переміг комуняку». П'ять переломних етапів для першого президента. *Ліга.Net*. 10 травня 2022. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/articles/v-kravchuke-volynyaka-pobedil-komunyuaku-pyat-perelomnyh-etapov-dlya-pervogo-prezidenta>

37. Сорока М. 3 життєвих доріг і державотворчої діяльності Леоніда Кравчука. *Укрінформ*, 11 травня 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3480894-z-zittevih-dorig-i-derzavotvorcoi-dialnosti-leonida-kravcuka.html>

38. Тридцять років тому українські військові вертолітники врятували майже 8 тисяч грузинських біженців. *АрміяInform*, 8 жовтня 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/08/trydczyat-rokiv-tomu-ukrayinski-vijskovi-vertolitnyky-vryatuvaly-majzhe-8-tysyach-gruzynskyyh-bizhencziv/>

39. Унікальне відео: Уряд УНР складає повноваження – 22.08.1992. *5 канал*, 22 серпня 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=I99X3lo4UQ8>

40. Яковленко К. Пам'ятник Щорсу в Києві: від створення до демонтажу — у фото. *Суспільне*, 9 грудня 2023. URL: <https://suspilne.media/culture/635412-pamatnik-sorsu- v-kievi-vid-stvorennia-do-demontazu-u-foto/>

41. Агафонов С. А. Історичний розвиток інституту Глави держави в Україні. *Право України*. 2001. № 7. С. 102-104.
42. Агафонов С. А. Окремі аспекти взаємодії Президента та Верховної Ради України як вищих органів державної влади. *Мат. науково-практ. конф. "Парламентаризм в Україні: теорія і практика"*. К: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 127-132.
43. Агафонов С. А. Організаційно-правові питання взаємодії Президента України та державних органів управління економікою. *Правове регулювання економіки: Зб. наук. праць*. К: Інститут законодавства України, 2001. № 2. С.62-68.
44. Агафонов С. А. Правовий статус Президента України. *Право України*. 2000. № 9. С.24-26.
45. Аслунд А. Як Україна перейшла до ринкової економіки та демократії. Інститут міжнародної економіки Петерсена: Вашингтон, США. Переклад В. Дротенка. 2009. 303 с.
46. Бандровський В. Ядерна політика Леоніда Кравчука. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2014»*: у 7 т. Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Т.7. С. 63-66.
47. Барліт А. Роль першого президента України Л.М. Кравчука у державотворчому процесі: історично-ретроспективний аналіз. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2014»*: у 7 т. Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Т.7. С. 66-68.
48. Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. *Регіональні студії*. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика». Вип. 20. 2020. С.85-89.
49. Войтенко Ю. Особистість Л. Кравчука у державотворенні України. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірка матеріалів V Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні»*. Вип. 8 / за ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 375-377.

50. Головіна В.А, Гордієнко С. К. Правова природа Будапештського меморандуму та вага прописаних гарантій. *Європейські перспективи* № 3, 2020. С. 155-160.

51. Дівак В. Сепаратизм як геополітична зброя: виникнення нових квазідержав на карті світу. Пошук критеріїв міжнародного визнання невизнаних державних утворень. *Віче*. 2016. № 3–4. С. 43–47.

52. Дрогобицька О. Усна історія в школі: основні напрямки та перспективи розвитку. *Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи*. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2021 р. / За наук. ред. М. Ю. Косила і А. З. Королько. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2022. С. 64 – 67.

53. Кокотюха А. Леонід Кравчук. Х: Фоліо, 2009. 119 с.

54. Короткова О. В. Внесок президента Леоніда Кравчука у створення позитивного іміджу української держави в світі. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31. С. 181–190.

55. Коцур Л. Просопографічний портрет батьків-засновників Української незалежної держави та Литовської республіки: компаративний аналіз. *Київські історичні студії*, 2022. № 2 (15), С. 101–109.

56. Литвин А. В. Публічні комунікації президентів України та роль спічрайтерів у цьому процесі. *Обрії друкарства*, 2020. № 1 (8), С. 109–119.

57. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.

58. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991): Монографічне науково-довідкове видання. К., 2005. 368 с.

59. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. 551 с.

60. Минта І. Паска Б. Особливості використання інфографіки на уроках історії. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 74, том 2, 2024. С. 308-314.

61. Михальченко М. І. Андрущенко В. Леонід Кравчук: "Все життя моє

стало політикою". НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса; вступ. сл. Юрій Шаповал. Київ: Парламентське вид-во, 2021. 598 с.

62. Мозговий І. Вибори 90-х: проблеми й уроки. *Світогляд-філософія-релігія*. 2015. Вип. 9. С. 124-141.

63. Мойсеєнко А. Зовнішня політика України після 1994 р.: Прагматизація та багатовекторність. *Дослідження світової політики: Зб. наук. праць*. 2003. Вип. 25. С. 89-100.

64. Ободовська В. Інфографіка на уроках історії як засіб візуалізації образів. *Рідна школа*. 2016. № 8. С. 67-70.

65. Палагнюк Ю. Економічні реформи в Україні під час президентства Л.М. Кравчука (1991-1994). *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 122. Вип. 109. *Політичні науки*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2010. С. 54–59.

66. Плохій С. Остання імперія : занепад і крах Радянського Союзу. Пер. з англ.: Я. Лебеденко, А. Саган. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 512 с.

67. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Клочко. Х., 2016. 496 с.

68. Побережець Г. С. Статистичні дані про результати проведення виборів президента України 1991 р. між Л. М. Кравчуком та В. М. Чорноволом. *Матеріали щорічної конференції науково-педагогічних працівників*, м. Миколаїв, 21-23 квітня 2021 р. Миколаїв : МНАУ, 2021. С. 64-66.

69. Побережець Г. Участь В'ячеслава Чорновола у президентських виборах в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. 2012. Вип. 2. С. 145–149.

70. Політична ситуація в АРК: актуальні проблеми та шляхи вирішення. *Національна безпека і оборона*. 2001. №4 (16). С. 43-54.

71. Рудич Ф. Президенти сучасної України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 3. С. 5-24.

72. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві:

монографія. Суми ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. 339 с.

73. Сухотеріна Л. Інститут президентства в Україні: Деякі підсумки розвитку. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. Вип.7. С. 291 – 300.

74. Ткач Д.І. Місце і роль Президента у зовнішній політиці України: психоаналітичне та візуально-психологічне портретування: монографія. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2020. 293 с.

75. Шурхало Д. Українська якбитологія: нариси альтернативної історії. Х: КСД, 2021. 401 с.

76. Яблонський В. М. Особливості сприйняття УНР в Україні після проголошення незалежності. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*. 2017. №20. С. 163-171.

77. Якубець О. А. Володимир Щербицький та перебудова: дещо про причини політичного довголіття. *Spheres of Culture*. Vol. X. Lublin, 2015. P. 273–286.

78. Якубець О., Шаповал Ю. Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. Вип. 21, спеціальний: *Матеріали «круглого столу» «Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)»* (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.). К., 2016. С. 12–27.

Довідники і енциклопедії

79. Кравчук Леонід Макарович. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М. М. Варварцев. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 221-223.

80. Леонід Макарович Кравчук: віхи діяльності у документах ЦДАГО України. Перелік документів і матеріалів. ЦДАГО України; кол. упоряд.: В.С. Лозицький (кер.), Л.В. Батрак, С.І. Власенко, С.Л. Геращенко. К., 2009. 51 с.

81. Ніколаєнко В.І. Мешковая С. Ткаченко С. Історія України: Бібліографічний довідник. Х.: НТУ “ХПІ”, 2007. 158 с.

82. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
83. Політологічний словник. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонця. К.: МАУП. 2005. 792 с.
84. Скрипнюк О. В. Президент України. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Президент_України
85. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н–Я / Відп. ред. М.М. Варварцев. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 370 с.

Підручники та посібники

86. Власов В. С. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.
87. Гісем О. В. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 288 с.
88. Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ. 2022. 64 с.
89. Козій М. К. Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна : навчально-методичний посібник. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 276 с.
90. Лизанчук В. Інформаційна безпека України: теорія і практика: підручник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 728 с.
91. Пометун О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
92. Пометун О.І., Фрейман Г.А. Практика реалізації компетентнісного підходу у суспільствознавчих дисциплінах/Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики/під заг.ред. О.В.Оварчук. К.: К.І.С., 2004. 112 с.
93. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів.

Черкаси : Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.

94. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Liczba urodzonych Счітк родившихся.		Miesiąc i dzień Місяць і день		Imiona urodzonych. Імена родившихся.	Stanowisko lub zawód, imię, imię ojca i nazwisko rodziców, panięskie nazwisko matki, ich wiek i miejsce zamieszkania. Заняття или родъ занятія імя, отчество і фамилія родителей, дівоче фамилія матері, їх вітъ, вітъ і місце жителства.
Płci męskiej. Мужска пола.	Płci żeńskiej. Жінска пола.	urodzenia. рождения.	chrztu. крещения.		
5		5	11	Nikołaj Свєтославо 11 XII 1933 Свєт К-ца с 11435	Mieszkańcy wsi Żytki Niemieckie syn Matłaja i Mariony Bondarewicz 1898. istubna jego żona z domu Bondarewiczka 28 XII 1898. wyznania prawosławnego. Proboszcz parafji M. Niemadzi.
6		10	14	Leonid арандевиц -а 2001 9/17 49 5-22 607	Mieszkańcy wsi Żytki Niemieckie syn Makarja i Jerodokiji Szwajc 17 XII 1906. istubna jego żona z domu Malniczuk 15 XII 1908. wyznania prawosławnego. Proboszcz parafji M. Niemadzi.
7		17	20	Iwan 5823 4/11 -56 9M 853029 575-421 36/11 572 12-506	Mieszkańcy wsi Żytki Niemieckie syn Iwana i Marfy Szwajc 24 XII 1899. istubna jego żona z domu Szwajc 17 XII 1897. wyznania prawosławnego. Proboszcz parafji M. Niemadzi.
3		4/11	21	Jelena	Mieszkańcy wsi Żytki Niemieckie syn Iwana i Marfy Szwajc 24 XII 1899. istubna jego żona z domu Szwajc 17 XII 1897. wyznania prawosławnego. Proboszcz parafji M. Niemadzi.

ДАРО ф. 740. Спр 8. арк. 220. Запис про народження Леоніда Макаровича Кравчука 10 січня 1934 р. в с. В. Житин. URL: <https://t.me/c/1614546325/375>

Батьки першого президента України – Макар Кравчук і його дружина Юхимія. Укрінформ, 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3480894-z-zittevih-dorig-i-derzavotvorcoi-dialnosti-leonida-kravcuka.html>

Л. Кравчук під час навчань на військовій кафедрі Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Середина 1950-х рр. Обозреватель, 2017.

URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/photo/76509-leonid-kravchuk-v-molodosti.htm>

Леонід та Антоніна Кравчуки, 1950-ті рр. Джерело: Чемерис В. Президент. Київ: СБЕНАС, 1994. С. 430.

Леонід Кравчук спілкується з учасниками Революції на граніті, 1990 р. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/leonid-kravchuk-pomer-biografiya-foto-pershogo-prezidenta-nezalezhoji-ukrajini-novini-ukrajini-50171677.html>

*Додаток Д**Період президентської каденції Леоніда Кравчука (1991-1994)**Додаток Д.1.*

Леонід Кравчук в кулуарах та після підписання Біловезької угоди 8 грудня 1991 р.

URL: https://lb.ua/world/2021/08/05/490822_leonid_kravchuk_moya_naybilsha.html

Додаток Д.2.

Президент УНР Микола Плав'юк передає повноваження та клейноди Президенту України Кравчуку, 1992 р. ЦДАЗУ, бібл. ф. № 3, інв. № 2602-О. URL: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/9307>

Додаток Д.3.

Новообраний президент Кучма тисне руку Кравчуку, а на фото нижче – церемонія з передачі повноважень від першого до другого президента. Київ, 19 липня 1994 р.

URL: <https://www.oporaua.org/vybory/istoriia-viboriv-dostrokovi-vibori-prezidenta-ukrayini-u-1994-rotsi-22993>

Президенти України: Петро Порошенко, Віктор Ющенко, Леонід Кучма, Леонід Кравчук, Володимир Зеленський. Київ, 24 серпня 2019 р.

Три колишніх президенти України (В. Ющенко, Л. Кучма та Л. Кравчук). Київ, 24 серпня 2019 р. Обидва фото взяті з порталу новин Лівий Берег. URL: https://lb.ua/news/2019/08/24/435495_kravchuk_kuchma_yushchenko_prishli.html

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок № 28

Дата 20.02.2024р.

11 – Б клас

Тема: . Проголошення незалежності України.

Мета:

навчальна:

- схарактеризувати процес здобуття Україною незалежності;/інформаційно-логічна
- Дати оцінку подіям 24 серпня і 1 грудня 1991 р.;/інформаційно-логічна
- /інформаційна

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових відповідей на тему «Де ми звернули на туди?»);/логічна
- продовжити розвивати вміння роботи з історичною картою (карта «Вибори 1991 р.»); / просторова
- розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі опрацьованої на уроці інформації про державотворчі процеси 1991 р.); / хронологічна, логічна
- розвивати хронологічну компетентність;/хронологічна
- розвивати навички роботи з поняттями (засвоєння понять, які потрібно знати відповідно до теми уроку);/логічна
- формувати вміння визначати вплив історичних подій на життя людей(на основі опрацювання інформації про події серпня-грудня 1991 р.);/ логічна, здоров'язберігаюча
- формувати навички роботи з ілюстраціями в підручнику (портрети головних кандидатів в президенти України в 1991 р.);/інформаційна.
- розвивати вміння порівнювати історичну інформацію(на основі порівняння інформації (вибори 1991 та 2019 рр.);/інформаційно-логічна
- формувати критичне мислення; /логічна
- розвивати креативне мислення (вправа «Машина часу»)

виховна:

- виховувати почуття поваги до історії держави (роль історії у процесах державотворення 1989-1994 рр.); /аксіологічна
- виховувати інтерес до історії України; /аксіологічна, особиста
- формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань («Асоціація», «Мозковий штурм»);/мовленнєва
- виховувати вміння працювати в колективі (співпраця у колективі під час виконання завдань, взаємодопомога при виникненні проблем);/мовленнєва, комунікативна
- Розкрити роль першого президента у відновленні Україною незалежності;/логічна

- виховувати повагу до інших народів (на основі вивчення інформації про кримську кризу 1991-1995 рр.) /аксіологічна, особиста
- виховувати повагу до людської праці. /особиста, соціальна

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: Гісем О. Мартинюк О. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 288 с., стінна карта «Україна в період боротьби за незалежність (1985 - 1991.) », атлас, дидактичний матеріал, портрет Л.М.Кравчука , схема «Фактори, що сприяли появі незалежної України.», документ «Акт проголошення незалежності України»

Основні терміни і поняття: декларація про державний суверенітет УРСР, демократичні вибори, «група 239», ДКНС(ГКЧП), Акт проголошення України, Президент України, СНД.

Основні дати:

19 - 21 серпня 1991 р. – спроба державного перевороту в СРСР.

24 серпня 1991 р. – акт проголошення незалежності України.

1 грудня 1991 р. – референдум і вибори Президента України.

План уроку

1. Спроба державного перевороту в СРСР і Україна.
2. Проголошення, незалежності України. Розпад СРСР.
3. Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори президента України.

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів.		

7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<p>Учні демонструють результати своїх спільних проєктів (кейсів) щодо проблем краху політики Перебудови в Україні в 1985-1991 рр, виходу СРСР з Афганістану і наслідки для України в 1989 р., проблеми екологічної і соціально-економічних проблем у наслідках аварії на ЧАЕС у квітні 1986 р. і т.д.</p> <p>Також, вчитель аналізує з учнями їхні сильні і позитивні сторони при їх проходженні тестів на Google-формах.</p>	
3 хв	III. Мотиваційний етап		 <p>З яким історичним діячем у вас асоціюється цей предмет і чому?</p>	<p>логічна</p> <p>логічна</p> <p>інформаційна</p>
2 хв	IV. Актуалізаційний Етап		<p>1. Яку епоху ми зараз вивчаємо?</p> <p>2. Які характерні риси цієї епохи?</p> <p>Фронтальне опитування.</p> <p>Що таке перебудова?</p> <p><i>Перебудова — спроба партійно-державної</i></p>	<p>хронологічна</p> <p>логічна</p> <p>інформаційна</p>

			<p>верхівки СРСР вивести країну з гострої кризи, що охопила всі сфери суспільства і набула всеохоплюючого системного характеру.</p> <p>Якими були результати виборів до ВР УРСР 1990 р.?</p> <p>Центральною подією в суспільному житті України були вибори народних депутатів України та місцевих рад у березні 1990 р. На 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало близько 3 тис. кандидатів. Опозиційні сили створили для координації дій на виборах Демократичний блок. Переважну більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули представники комуністичної партії України, а демократичний блок отримав майже третину місць. Уперше в історії України Верховна Рада 15 травня 1990 р. почала працювати в парламентському режимі (сесія тривала не 1—2 дні, а 60 робочих днів). У Верховній Раді утворилися: парламентська більшість (група «239»), парламентська опозиція (Народна Рада — 125 чол.). Представники опозиції Д. Юхновський, О. Ємець, Д. Павличко, Л. Танюк, В. Яворівський очолили 7 із 23 постійних комісій українського парламенту. Саме з ініціативи Демократичного блоку 16 липня 1990 р. було прийнято Декларацію про державний суверенітет в Україні.</p>	<p>логічна хронологічна аксіологічна</p>
--	--	--	---	--

20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	<p>1. Спроба державного перевороту в СРСР і Україна.</p> <p>Розповідь учителя. Наміри реформувати СРСР змусили противників діяти. 19 серпня 1991 р. реакціонери здійснили спробу державного перевороту. Блокувавши і позбавивши зв'язку М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, найближчі соратники президента СРСР оголосили про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, рос. ГКЧП), до якого ввійшли вісім осіб: віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго. ДКНС заявив про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР. Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів. Заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків. Встановлювався контроль над засобами масової інформації, у деяких регіонах Радянського Союзу на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Рішучість заколотників на словах не підкріплювалася їхньою рішучістю в діях. Військам, виведеним на вулиці, не було</p>	<p>Перегляд відео фрагменту про референдум, серпневий путч 1991, проголошення незалежності України, референдум 1 грудня 1991.</p> <p>Завдання учням по відео: визначте мету і результат серпневого путчу? До яких наслідків могла б привести перемога путчистів? Якою була реакція на дії путчистів української влади? Чому путч підштовхнув ВР до прийняття Акту? Коли був проголошений Акт проголошення незалежності України?</p>	<p>хронологічна</p> <p>інформаційна хронологічна логічна</p>
-------	-----------------------------------	---	--	--

		<p>поставлено чіткого завдання, до того ж, вони не горіли бажанням воювати з власним народом.</p> <p>Проте змовники одразу ж зіткнулися з рішучою протидією керівництва РРФСР на чолі з президентом Росії Б. Єльциним. На захист демократії виступили десятки тисяч жителів Москви, а також деяких інших міст СРСР. Серед захисників Білого дому в Москві під синьо-жовтим прапором були й представники України. Рішучі дії Б. Єльцина підтримала більшість урядів країн світу. Заколот провалився.</p> <p>Події серпня виявили реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Керівництво ЦК КПУ опинилося на боці заколотників. Секретаріат ЦК надіслав на місце шифрограму, у якій схвально оцінював переворот і пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ДКНС.</p> <p>Присланий заколотниками в Україну генерал В. Варенніков заявив, що в разі не підтримки рішень ДКНС, проведення страйків, акцій непокори будуть застосовані війська. Він, заручившись підтримкою першого секретаря КПУ С. Гуценка, намагався схилити Голову Президії ВР УРСР Л. Кравчука до визнання ДКНС. Та спроби виявились</p>		
--	--	--	--	--

		<p>марними. Кравчук, вважаючи, що будь-які масові виступи населення можуть спровокувати заколотників до введення військ до Києва та інших міст, масових арештів, закликав до спокою і витримки. Він заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану. Тим самим він не визнав правомочними розпорядження ДКНС на території України. Військові та міліція на території України не підтримали заколотників. Союз офіцерів України запропонував організувати загони добровольців для захисту українського парламенту, а також закликав військових — громадян України — не виконувати розпорядження ДКНС.</p> <p>В Україні проти заколотників послідовно й рішуче виступила тільки опозиція — представники Руху і новоутворених демократичних партій. Вони виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР, закликали до організації загального страйку.</p> <p>Тим часом у ніч з 20 на 21 серпня віддані ДКНС війська здійснили спробу штурму Білого дому в Москві. Під час штурму загинуло троє осіб. Спецпідрозділи, які мали завершувати операцію, відмовились</p>		
--	--	---	--	--

		<p>від будь-яких дій. Стало зрозумілим, що заколот провалився.</p> <p>22 серпня Президія ВР УРСР ухвалила рішення про скликання позачергової сесії парламенту.</p> <p>2. Проголошення незалежності України.</p> <p>Розповідь учителя.</p> <p>Незважаючи на прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет, Україна продовжувала залишатися в складі СРСР, хоча з цього часу діяла самостійніше, сміливіше, менше озираючись на Москву. Упродовж короткого часу (від літа 1990 до літа 1991 р.) Верховна Рада УРСР ухвалила низку законів і постанов із важливих проблем економічної політики та державотворчого життя. Серед них — Закон «Про економічну самостійність України» (серпень 1990), закони «Про заснування посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР», «Про Президента Української РСР» (липень 1991) та інші.</p> <p>Аналогічні події розгорнулися в інших союзних республіках.</p>	<p style="text-align: center;">Законотворці</p> <p>Учні діляться на дві команди і розробляють Закон «Про Президента Української РСР» (5 липня 1991 р.). У першій групі завдання стоятиме розробити ширші повноваження для президента, у другій – вужчі.</p> <p>У підсумку сторони шукатимуть компромісну модель для балансу влади між президентом і Верховною Радою.</p> <p>Самостійна робота учнів з документом (Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.). Завдання: визначити основні положення Акту проголошення незалежності України.</p> <p>Основні положення документу: незалежність України, створення самостійної Української держави – України; неподільність і недоторканість території України, чинність на території України винятково Конституції та законів України.</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=UtH71AkDwF0 - відео по внесенню прапора України, з яким українці стояли на барикадах верховного совєта Росії (24.08.1991)</p> <p>Ключове питання для обговорення – чому ключовим було слово акт, а не універсал?</p>	<p>Хронологічно -логічна Аксіологічна Інформаційна -хронологічна</p>
--	--	--	--	--

Позачергова сесія Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. розглянула надзвичайно важливе для долі народу питання: про політичну ситуацію в республіці та заходи, які необхідно вжити для недопущення можливості повторення подібних дій у майбутньому.

Сесія прийняла історичний документ — Акт проголошення незалежності України. Тим самим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті світу з'явилася нова суверенна держава — Україна.

3. Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори президента України.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Однак, згідно з чинним на той час законодавством, питання про реалізацію права народу України на самовизначення виходило за межі компетенції Верховної Ради УРСР і мало вирішуватися виключно всеукраїнським референдумом.

Тому того ж дня, крім Акта проголошення незалежності України, було прийнято й постанову Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України», якою, зокрема, передбачалося провести 1 грудня 1991 р. всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України.

Запитання до учнів по хроніці щодо подій всеукраїнського референдуму та президентських виборів: яким був результат референдуму 1 грудня 1991? 90,32% громадян підтримали Акт.

Одночасно з референдумом відбулися вибори Президента. Серед кандидатів – Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, Л.Кравчук. Першим Президентом України обрано Л.Кравчука. Так народилася держава.

Л.Кравчук. Народився в селянській родині. Здобув економічну освіту в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка. Завідував відділом агітації ЦК КПУ. В 1990 р. був обраний головою ВР України. 1991-1994 рр. – Президент України.

«Займи позицію»

Один із найбільш відповідальних працівників Держдепартаменту США на сторінках «Тайм» так прокоментував остаточні результати українського референдуму: «Росія може існувати без України, Україна може існувати без Росії. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився». Учні повинні підтвердити, не підтвердити або утриматись від конкретного вибору при обговоренні цієї цитати.

За допомогою інтерактивної технології «**Мозковий штурм**» учні називають фактори, що сприяли появі незалежної України. Після розмови з учнями узагальнюємо за схемою, яка написана на таблиці і виставлена біля дошки.

Фактори, що сприяли появі незалежної України.

На питання бюлетеня 90,32 % громадян, які брали участь у референдумі, відповіли: «Так, підтверджую». Позитивну відповідь дало населення всіх областей України й Криму незалежно від їх національного складу. Результати голосування ознаменували повноправне входження України до світового співтовариства вільних держав. Почалася хвиля дипломатичного визнання України як незалежної держави.

1 грудня 1991 р. жителі України обирали першого президента самостійної держави. До виборчого бюлетеня по виборах Президента України було включено шість кандидатів — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський. Ще один кандидат у Президенти України О. Ткаченко на останньому етапі боротьби зняв свою кандидатуру і закликав виборців голосувати за Л. Кравчука. Опозиція не спромоглася виставити єдиного кандидата: Рух висунув голову Львівської обласної Ради В. Чорновола, однак його лідери І. Драч і М. Горинь, як і Українська республіканська партія, агітували за голову УРП Л. Лук'яненка, Партія демократичного відродження України (ПДВУ) — за керівника Народної Ради в парламенті України академіка І. Юхновського та за одного з лідерів

I. Міжнародні фактори:

1. Порушення міжнародного балансу сил у зв'язку з прогресуючим розпадом соціалістичної системи.
2. Активізація Регіональних конфліктів (Перська затока і Югославія)

II. Внутрішньосоюзні фактори:

1. Погіршення соціально - економічної та політичної ситуації в СРСР.
2. Фактична втрата центром контролю за подіями на місцях.
3. Поразка путчу, тимчасова деморалізація консервативних сил.
4. Намагання Росії зберегти домінуючу роль у період після путчу.

III. Національні фактори:

1. Діяльність в Україні законних за радянським правом органів державного управління.
2. Бажання київської номенклатури позбутися опіки центру.
3. Певна стабільність українського товарного ринку.
4. Активізація національно – демократичного крила політичних сил республіки.
5. Вплив путчу на зміни суспільної думки щодо незалежності України.
6. Тривалий досвід боротьби народу України за створення власної незалежної держави.

Дебати:

		<p>ПДВУ, народного депутата В. Гриньова. Уже в першому турі виборів, набравши 61,6 % голосів, переміг Голова Верховної Ради України, в недалекому минулому завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретар ЦК КПУ, Леонід Макарович Кравчук. Він і став першим Президентом незалежної України (1991 — 1994).</p> <p>Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху повної ліквідації центральних владних структур. 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі, неподалік від Мінська, президенти Л. Кравчук (Україна), Б. Єльцин (Росія), С. Шушкевич (Білорусія) констатували, що вихід республік зі складу СРСР й утворення незалежних держав стало реальним фактом і що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.</p>	<p>Влаштуйте можливі дебати між Л. Кравчуком та В. Чорновілом напередодні 1 грудня 1991 р. Опісля них, учні аналізують тезу – Чи виграв би в наш час Л. Кравчук?</p>	<p>Аксіологічна Інформаційна -хронологічна</p>
5 хв	<p>VI. Систематизація знань</p>		<p>Бліц</p> <p>Коли відбулася спроба державного перевороту в СРСР? Хто її очолював? Яку мету ставили заколотники? Якою була реакція на заколот в Україні? Коли було проголошено незалежність України? Із якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р. Яким був його результат? Хто став першим Президентом України? Повернімося до проблемного питання, яке було поставлене на початку уроку: чи було</p>	<p>Хронологічна Логічна Інформаційна Хронологічно-логічна Аксіологічна Інформаційна -хронологічна</p>

			<p>проголошення незалежності України випадковістю чи це була закономірна подія?</p> <p>Орієнтовна відповідь: Радянський Союз був останньою великою імперією, яка в 70—80-х роках ХХ ст. переживала загальну кризу. Перебудова прискорила процес розпаду СРСР, на уламках якого виникли суверенні держави, серед них і Україна. Якщо враховувати віковичне прагнення українців до незалежності, свободи, то проголошення незалежності України було швидше закономірним, ніж випадковим явищем.</p>	<p>Аксіологічна</p> <p>Логічна</p> <p>Інформаційна</p> <p>Аксіологічна</p>
3 хв	VII. Висновки	<p>19 – 21 серпня 1991 р. реакційні сили здійснили спробу державного перевороту з метою збереження СРСР і тоталітарного режиму в ньому.</p> <p>24 серпня 1991р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України.</p> <p>Референдум 1 грудня 1991 р. Підтвердив це історичне рішення. Першим Президентом нової незалежної держави став Л. Кравчук.</p>		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		<p>Опрацювати п. 19 у підручнику. Написати есе «Позитивним чи негативним діячем в українській історії є Леонід Кравчук?».</p>	